

Kierunki rozwoju turystyki, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki kulturowej, w dolinie Sázavy (Republika Czeska)

Krzysztof Kołodziejczyk

krzysztof.kolodziejczyk@uwr.edu.pl

Uniwersytet Wrocławski, Wydział Nauk o Ziemi i Kształtowania Środowiska

Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki

ORCID: 0000-0002-3262-311X

Abstrakt

Dolina Sázavy jest jedną z osi rozwoju turystyki rozchodzących się promieniście z Pragi. Celem pracy jest analiza zmian w zakresie turystyki i rekreacji na tym terenie, ze szczególnym uwzględnieniem turystyki kulturowej. Przeanalizowano formy turystycznego wykorzystania doliny – zarówno tradycyjne (tramping, drugie domy, wypoczynek), jak i współczesne (różne formy turystyki kulturowej). Za obszar badań przyjęto dolinę wraz z jej otoczeniem w zasięgu ekwidystanty 10 km od koryta rzeki. Dokonano przeglądu kulturowych atrakcji turystycznych tak nakreślonego obszaru, biorąc pod uwagę zabytki z wnętrzami otwartymi dla ruchu turystycznego oraz muzea. Każde z takich miejsc przypisywano do odpowiednich form turystyki kulturowej. Na zasadzie studiów przypadków opisano miejsca, gdzie oferta w ostatnich latach szczególnie się rozwinęła. Turystyka kulturowa w dolinie Sázavy przybiera różne formy, m.in. architekturystyka, turystyka biograficzna, industrialna/dziedzictwa techniki, etniczna. Tradycyjne formy wykorzystania doliny nadal są jednak obecne, choć ich rola ulega zmniejszeniu. Co w tym kontekście ważne, osadom pierwszych trampów czy najstarszym kompleksom drugich domów przypisywane są dziś walory zabytkowe, a tym samym krajoznawcze.

Słowa kluczowe: turystyka kulturowa, architekturystyka, turystyka biograficzna, turystyka industrialna, turystyka etniczna, dolina Sázavy, Republika Czeska

Wprowadzenie

W poszczególnych częściach Republiki Czeskiej rozwijają się określone rodzaje turystyki, stanowiąc odzwierciedlenie przede wszystkim posiadanych walorów turystycznych, ale także zabiegów o charakterze organizacyjnym i promocyjnym podejmowanych przez władze samorządowe, różnego rodzaju organizacje pozarządowe lub osoby prywatne. Przykładowo geoturystyka jest popularna w licznych skalnych miastach (Czeski Raj, Adršpach, Teplice nad Metují, Sloup v Čechách) i innych obszarach chronionych (Czeska Szwajcaria, České středohoří, Kokořínsko – Máchův kraj, Czeski i Morawski Kras) czy – szerzej – w pasmach górskich (m.in. Rudawy, Karkonosze, Broumovské stěny). Turystyka winiarska jest charakterystyczna dla południowych Moraw, a turystyka uzdrowiskowa przede wszystkim dla zachodniego skraju państwa (tzw. trójkąt uzdrowiskowy Karlovy Vary, Mariánské Lázně i Františkovy Lázně; ale także sanatorium Priessnitz w Jeseníku czy Luhačovice w innych częściach kraju). Różne formy turystyki aktywnej – choć realizowane

praktycznie na obszarze całej Republiki Czeskiej – szczególne znaczenie mają w otaczających ją prawie z każdej strony pasmach górskich (Rudawy, Sudety, Beskidy, Šumava). Można także wskazać obszary charakterystyczne dla poszczególnych form turystyki kulturowej. Turystyka industrialna szczególnie ważna jest dla rejonu Ostrawy czy Rudaw, gdzie liczne relikty górnictwa zostały uwzględnione na Liście światowego dziedzictwa UNESCO w ramach międzynarodowego wpisu z Niemcami. Turystyka etniczna rozwija się w Beskidach wraz z przedpołem (m.in. wieś Vlčnov z Jazdą Królów wpisaną na Listę niematerialnego dziedzictwa UNESCO, ogromny skansen Wołoskie Muzeum w Przyrodzie – Valašské muzeum v přírodě w Rožnovie pod Radhoštěm, czy mniejszy skansen w Strážnicach). Turystyka militarna jest kluczowa dla tych miejsc, gdzie przed II wojną światową wzniesiono umocnienia graniczne (wschodni skraj Karkonoszy, Góry Orlickie, Opavská pahorkatina, choć różnej wielkości bunkry znajdują się wzdłuż prawie całej granicy), zaś tanatoturystyka rozwija się m.in. w Kutnej Horze, Klatovach, Domanínie koło Třebonia i Brnie. W całym kraju powszechna jest architekturystyka, co wynika z mnogości zachowanych zabytków architektury, przede wszystkim w pełni wyposażonych zamków i pałaców. W tym względzie również można wskazać pewne specjalizacje, jak architektura secesyjna w Pradze, modernistyczna w Brnie, funkcjonalistyczna w Zlinie.

Dolina Sázavy jest jedną z osi rozwoju turystyki (południowo-wschodnią), jakie rozchodzą się promieniście z Pragi, będąc generatorem dużego ruchu turystycznego i rekreacyjnego [Kołodziejczyk 2021a]. Formy turystycznego wykorzystania tego obszaru w ciągu ostatnich 30 lat (po upadku komunizmu) bardzo się zmieniły. Dawniej na dużą skalę rozwijał się tramping i zjawisko drugich domów, zaś współcześnie coraz większy nacisk kładziony jest na turystykę kulturową, przede wszystkim związaną z zabytkami architektury (architekturystyka), ważnymi postaciami (turystyka biograficzna), różnorodnym dziedzictwem technicznym (turystyka industrialna/przemysłowa) oraz walorami kultury ludowej (turystyka etniczna). Wyrazem szczególnie intensywnego rozwoju turystyki kulturowej jest wzrost liczby obiektów udostępnionych do zwiedzania z 20 w 1989 roku do 67 w 2022 roku [Kołodziejczyk 2023]. Przed transformacją znajdowało się tu kilka znaczących atrakcji, z których za najważniejsze należy uznać pałac Konopiště koło Benešova i zamek Český Šternberk (oba z doskonale zachowanymi wnętrzami) oraz ruiny zamku Lipnice nad Sázavou, które przyciągają swoją monumentalnością (i związkami z Jaroslavem Haškiem, 1883-1923). Ponadto funkcjonowało tu kilka ciekawszych muzeów o długich tradycjach

i trochę mniej znaczących atrakcji. Natomiast po 1989 roku udostępnionych do zwiedzania zostało prawie 50 zabytków (np. kompleks pałacowy w Zruču nad Sázavou, pałac w Světlej nad Sázavou czy nowa trasa zwiedzania w klasztorze Sázava) lub muzeów (np. Muzeum Wodniackie w Zruču nad Sázavou, Dom Wodny w Hulicach, Muzeum Strojów Ludowych w Zbraslavicach – Ostrovie czy Muzeum Nowej Generacji w Žďárze nad Sázavou).

Celem pracy jest analiza zmian w zakresie turystyki i rekreacji w dolinie Sázavy, ze szczególnym uwzględnieniem rozwoju turystyki kulturowej. By to osiągnąć, przyjrano się formom turystycznego wykorzystania doliny – zarówno tradycyjnym (tramping, drugie domy, wypoczynek), jak i zyskującym na znaczeniu współcześnie (różne formy turystyki kulturowej). Za obszar analizy przyjęto samą dolinę wraz z jej otoczeniem w zasięgu ekwidystanty 10 km od koryta rzeki. Dokonano przeglądu kulturowych atrakcji turystycznych tak nakreślonego obszaru badawczego, biorąc pod uwagę zabytki z wnętrzami otwartymi dla ruchu turystycznego oraz muzea. Każde z takich miejsc przypisywano do poszczególnych form turystyki kulturowej (na ogół do jednej – jednoznacznie dominującej, w przypadku braku wyraźnej dominacji – do kilku). Przypisania dokonywano przede wszystkim na podstawie typu waloru krajoznawczego (rodzaje zabytków architektury i zabytków techniki, tematyka placówek muzealnych). Uzupełniającą rolę pełniły – jeśli występują – tematyka wystawy lub oprowadzania z przewodnikiem oraz organizowane eventy. Dodatkowo w przypadku architektury, która pełni kluczową rolę w dolinie, na zasadzie studiów przypadku szczegółowo prześledzono rozwój oferty turystycznej związanej z czterema zabytkami. W końcowej części pracy zaprezentowano pełne zestawienie obiektów udostępnionych do zwiedzania wraz z przypisaniem do poszczególnych form turystyki kulturowej. Źródłem materiałów do analiz była literatura przedmiotu, mapy turystyczne papierowe i internetowe (przede wszystkim serwis mapy.cz [Seznam b.r.w.]), materiały promocyjne poszczególnych atrakcji i regionów, ale przede wszystkim badania terenowe prowadzone latem 2011, 2020 i 2022 roku.

Sázava to prawy dopływ Wełtawy o długości 225,9 km, który swoje źródła ma w Žďárských vrchach na Wysoczyźnie Czesko-Morawskiej (czes. *Českomoravská vrchovina*; obszar ten powszechnie określany jest jako *Vysočina*, taką nazwę nosi też kraina historyczna), na pograniczu Czech i Moraw (fragmentem rzeki przebiegała historyczna granica między tymi dwoma krainami). Rzeką przepływa przez dwa województwa (*Vysočina* i *Středočeský kraj*). Stanowi oś regionu *Posázavi*, który

w części zachodniej i środkowej obejmuje Středočeską pahorkatinę, a we wschodniej – wspomnianą Českomoravską vrchovinę. Posázavi to także region turystyczny, już w XIX wieku stanowiący popularne miejsce wypoczynku prażan [Pleva 2005]. O jego atrakcyjności decydują zarówno walory przyrodnicze (pagórkowaty teren w dużym stopniu pokryty lasami i przecięty głęboką doliną Sázavy wraz z dopływami, odcinki przełomowe, gdzie rzeka przecina stare formacje geologiczne, objęte na ogół ochroną rezerwatową), jak i kulturowe (zamki i miejscowości malowniczo położone na ostrogach utworzonych w zakolach Sázavy lub między dolinami jej dopływów, rezydencje z XVIII i XIX wieku, zabytki sakralne, w tym klasztory). Niniejszy artykuł stanowi drugą część analizy rozwoju turystyki kulturowej w dolinie Sázavy. W pierwszej [Kołodziejczyk 2023] prześledzono zmiany w zakresie liczby obiektów udostępnionych do zwiedzania oraz frekwencji w nich.

Tramping

Tramping współcześnie na świecie zyskuje na popularności w kontekście zasad zrównoważonego rozwoju. Odnosi się on do samodzielnie organizowanych podróży (na ogół dalekich) w małych grupach, z dala od popularnych atrakcji turystycznych. W Czechosłowacji zjawisko to rozwinęło się po uzyskaniu przez nią niepodległości po I wojnie światowej, zyskując szczególny charakter i dużą popularność. Obejmowało przede wszystkim otoczenie dużych miast i aglomeracji przemysłowych. Ten ruch społeczny, inspirowany *woodcraftem*, skautingiem i amerykańskim Dzikim Zachodem, polegał wówczas na podróżach do trudno dostępnych miejsc, często jednak położonych blisko miejsca zamieszkania. Realizowano je za jak najmniejsze pieniądze, w jak największym stopniu polegając na własnych możliwościach. Tramping przyciągał na ogół osoby młode, początkowo przede wszystkim biedniejszą warstwę społeczną, ale z czasem objął też klasę średnią i wyższą. Sprzyjał kontaktowi z przyrodą, pozwalał na przeżycie przygody i poczucie wolności, wyrażał chęć ucieczki od silnie przekształconego, zurbanizowanego krajobrazu (należy pamiętać, że ziemie czeskie były w tym czasie już bardzo silnie uprzemysłowione). Wzorowano się na popularnych wówczas książkach (a potem filmach), o tematyce związanej z Dzikim Zachodem autorstwa Jacka Londona (1876-1916), Karola Maya (1842-1912), Zane Greya (1872-1939), Jacka Schaefera (1907-1991), Roberta Lewisa Stevensona (1850-1894) i innych, przeważnie amerykańskich autorów [Hurikán 1990].

Pierwsi czechosłowaccy trampowie najczęściej pływali po Wełtawie i jej dopływach tratwami i kajakami, z czasem jednak coraz częściej wykorzystywali kolei. Budowali niewielkie osady w trudno dostępnych miejscach (na ogół miały oryginalne nazwy), wędrowali i wspinali się, uprawiali narciarstwo, turystykę wodną oraz sporty (m.in. łucznictwo, rzuty lassem, rzuty w dal lub do celu, sporty zespołowe). Ze względu na swoje założenia (umiłowanie wolności) ruch ten nie został nigdy sformalizowany [Hurikán 1990]. W okresie międzywojennym rozwijał się swobodnie i bardzo szybko zyskał na popularności, ale po zajęciu Czechosłowacji przez nazistowskie Niemcy oraz w okresie komunistycznym był z różnym natężeniem zwalczany. Wynikało to z tego, że trampowie sprzeciwiali się nacjonalistycznej i komunistycznej władzy, a filozofia ruchu pozostawała w sprzeczności z założeniami ówczesnych systemów państwowych. Służba specjalna Czechosłowackiej Republiki Socjalistycznej organizowała kontrole na dworcach, niszczone szałas i wyganiano osadników. Po II wojnie światowej tramping nadal był jednak popularny, gdyż stanowił formę ucieczki od komunistycznej propagandy i problemów związanych z funkcjonowaniem w centralnie sterowanej gospodarce. Jego znaczenie spadło dopiero wraz z upadkiem komunizmu i zmianami ustrojowymi, które pozwoliły na swobodniejsze podróże zagraniczne.

Czechosłowacki tramping intensywnie rozwinął się wokół stolicy, zwłaszcza na południe od niej, najpierw w dolinach Wełtawy i Sázavy (to właśnie tam powstały pierwsze i najliczniejsze osady trampów, wzorowane na tych tworzonych przy zasiedlaniu Zachodu USA), a nieco później w dolinie Berounki i we wzgórzach Brdy. Najstarsza znana osada została założona około 1919 roku przy brzegu Wełtawy, w miejscu zwanym Świętojańskie Prądy (czes. *Svatojánské proudy*). Początkowo grupka byłych praskich skautów to miejsce weekendowych spotkań określała Roaring Camp/Tábor řvavých (Obóz Ryczących). Później, kiedy tramping stał się popularny, zmienili nazwę na Ztracená naděje (Stracona nadzieja) [Hurikán 1990]. Pierwotne zabudowania dziś nie istnieją, zostały bowiem zalane w 1944 roku po wybudowaniu zapory wodnej Štěchovice. Zachował się tylko totem na Mravenčí skale oraz słup z tabliczkami upamiętniającymi zmarłych osadników. Nowa osada powstała wyżej na stoku i dziś określana jest najczęściej jako Ztracenka (ryc. 11). Na mapach turystycznych wskazywana jest obecnie jako jedno z miejsc wartych zobaczenia. Z czasem ruch trampingowy objął całą Czechosłowację (m.in. Rudawy, Góry Izerskie, Broumovské stěny, Chrudimsko) [Vinklát 2004].

Jak wspomniano wyżej, obszarem rozwoju trampingu była także dolina Sázavy, którą w środowisku nazywano Złotą Rzeką. Ważny pod tym względem był końcowy odcinek rzeki przed ujściem do Wełtawy (odcinek Davle – Žampach), a następnie – idąc w górę rzeki – okolice wsi Zlenice, odcinki między wsiami Samopše i Český Šternberk, Vlastějovice i Chřenovice oraz Vilémovice i Smrčná (ryc. 11). Poniżej Žampachu osady do dziś zachowały swoje oryginalne nazwy, często nawiązujące do Ameryki (Rychlá řeka, Kadjak, Ajax, Toronto, Terezie, Dakota, Údolí Ticha, Údolí Slunce, osada Starých Kamarádu, Kon-tiki). Duże znaczenie dla intensyfikacji ruchu miało wybudowanie wzdłuż doliny linii kolejowej Praha – Vrané nad Vltavou – Čerčany – Zruč nad Sázavou – Ledec nad Sázavou – Světlá nad Sázavou. Ponieważ przebiegała przez słabo dostępne tereny i była powszechnie wykorzystywana przez trampów, określano ją jako *Posázavský pacifik*¹ [Berka 1992]. Współcześnie decyduje o bardzo dobrej dostępności obszaru, wpływając pozytywnie na rozwój turystyki wzdłuż osi Sázavy, sama będąc atrakcją ze względu na malowniczy, kręty przebieg oraz liczne wiadukty i tunele.

W opisywanej dolinie ruch trampingowy łączył się ze skautingiem. W wielu miejscach przez szereg lat funkcjonowały obozy skautowskie. Jednym ze starszych była Sluneční zatoka powyżej miasta Ledec nad Sázavou [Pleva 2005], naprzeciwko wsi Vilémovice (ryc. 11), funkcjonująca w latach 1925-1945 pod kierunkiem Jaroslava Foglara (1907-1999), autora literatury dla młodzieży, animatora ruchu trampingowego i skautowskiego [Bauer 2018]. Miejsce to upamiętnia dziś granitowy pomnik z tablicą wykonaną w brązie, odsłonięty w 1997 roku. Obozy odbywały się także m.in. w latach 1916 i 1917 w lasach na południe od Lipnic nad Sázavou, między wsiami Kejžlice i Bratroňov. W ich miejscu stoi granitowy pomnik, który odnosi się jednak bezpośrednio do jednego z uczestników, czeskiego pisarza i przedstawiciela tzw. poezji proletariackiej, Jiříego Wolкера (1900-1924) [Mukařovský 1995; Tomeš 1999]. Postacie związane z ruchem trampingowym i skautowskim w dolinie Sázavy są coraz częściej obecne w ofercie turystyki biograficznej.

Współcześnie tramping i skauting w dolinie Sázavy mają coraz mniejsze znaczenie, co wynika z generalnego spadku ich nasilenia w Republice Czeskiej. Tramping funkcjonuje obecnie w kontekście dalszych podróży, do trudno dostępnych, na ogół egzotycznych miejsc, a nie wyjazdów krajowych [Łopaciński 1990; Wiza 2014].

¹ Nazwa ta jest współcześnie wykorzystywana w kontekście turystycznym. Pod tym mianem promuje się przejazdy pociągami retro na linii kolejowej w dolinie Sázavy [por. Tůmová 2022].

Są jednak lokalizacje, które odwołują się do tych idei, przede wszystkim obozowiska i kempingi, np. obozowisko Zbořený Kostelec w podnóży ruin zamku o takiej nazwie, ośrodek stowarzyszenia YMCA Masarykův tábor koło wsi Soběšín (prowadzi obozy dla dzieci) czy obozowisko U Vlka koło wsi Zahájí koło Ledča nad Sázavou (bez elektryczności, z utrudnionym dojazdem, dostępne głównie od strony rzeki, ryc. 11).

Ryc. 1. Miejsca w dolinie Sázavy odwołujące się do tradycji trampingu i skautingu: A. dawne kąpielisko rzeczne Senohraby koło wsi Zlenice; B. Muzeum Wodniackie w folwarku przy pałacu Zruč nad Sázavou

Źródło: fot. autor (2022)

Kilka miejsc odwołuje się do dziedzictwa trampingu i skautingu lub – szerzej – do historii rekreacyjnego wykorzystania doliny, wpisując się w założenia turystyki kulturowej. W tym kontekście należy przede wszystkim wskazać dawne kąpielisko rzeczne Senohraby (czes. *Plovárna Senohraby*; ryc. 1A). Powstało ono już w 1906 roku, ale w obecnej postaci pochodzi z dwudziestolecia międzywojennego. Ze stacji kolejowej Zlenice można się było tu dostać łodzią. W latach 20. i 30. XX wieku miejsce stało się popularne wśród przedstawicieli trampingu. Pomimo upaństwowienia w 1957 roku kąpielisko było miejscem ucieczki od komunistycznej propagandy i spotkań opozycji demokratycznej, będąc cały czas licznie frekwentowane. W okresie transformacji uległo jednak opuszczeniu i zaniedbaniu. Od 1997 roku o kompleks dba lokalne stowarzyszenie, które odremontowało drewniane przebieralnię i domek obsługi, prowadzi bufet i obozowisko, organizuje koncerty i inne wydarzenia kulturalne. Tak jak dawniej przez rzekę w sezonie kursuje łódź. Celem jest nie tylko zachowanie materialnego dziedzictwa tego miejsca, ale także przypomnienie atmosfery i form wypoczynku przed i zaraz po II wojnie światowej [*Historie plovárny* b.r.w.]. W mieście Jílové u Prahy w muzeum regionalnym znajduje się ekspozycja poświęcona trampingowi. Z kolei w zabudowaniach gospodarczych pałacu Zruč nad Sázavou działa Muzeum Wodniackie (czes. *Vodácké muzeum*; ryc. 1B), które pokazuje głównie rozwój

łodzi od drewnianych przez wykonane z laminatu po pontony. Można tu zobaczyć wiele eksponatów związanych z wodniactwem, ruchem skautowskim i obozowaniem w dolinie rzeki [*Vodácké muzeum* b.r.w.]. Trzeba w tym kontekście przypomnieć, że tramping w regionie początkowo skupiał się na wykorzystaniu rzeki jako drogi transportu, dopiero z czasem rolę tę przejęła kolej.

Drugie domy

Drugie domy to zjawisko wyróżniające Republikę Czeską – gęstość tego typu zabudowy rekreacyjnej należy tu do najwyższych w Europie, zaczęła ona powstawać bardzo wcześnie, bo już na początku XX wieku i w dwudziestoleciu międzywojennym [Bičík 1996; Kubeš 2011; Vágner 2001]. Było to związane przede wszystkim z ruchem trampingowym i skautingowym z lat 30. i 40. XX wieku, ale także ze zwiększeniem ilości czasu wolnego i poprawą zamożności społeczeństwa. Chaty powstawały wówczas w odosobnieniu, w trudno dostępnych miejscach, np. w wąskich dolinach dopływów głównych rzek². Niemniej na większą skalę zjawisko drugich domów rozwinęło się w latach 70. i 80. XX wieku, stanowiąc dla wielu osób ucieczkę od miast i od powszechnej w nich propagandy komunistycznej [Bičík 2001; Vágner 2001]. Ludzie poszukiwali samorealizacji nie w pracy, lecz w gronie rodziny, we własnej przestrzeni atrakcyjnej pod względem przyrodniczym i krajobrazowym. Zjawisko to ma zatem uwarunkowania zarówno rekreacyjne, jak i historyczno-polityczne. Po transformacji ustrojowej tempo przyrostu drugich domów spadło, choć zjawisko nie zanikło, jak początkowo przewidywano [Bičík 2001]. Drugie domy są własnością przede wszystkim mieszkańców miast [Fialová, Vágner 2009; Kubeš 2011; Vágner, Fialová 2004]. Chaty te wykorzystywane są przeważnie w celu weekendowej rekreacji lub w czasie urlopów, choć niektóre coraz częściej są zamieszkane przez cały okres letni lub – po przebudowie – nawet całorocznie (np. emeryci, którzy poszukują spokoju poza miastami dopóki stan zdrowia pozwala im na aktywność; można podejrzewać, że długotrwałe zamieszkiwanie w drugich domach nasiliło się w czasie pandemii Covid-19). Drugie domu powstawały przede wszystkim w okolicach większych miast, ale ich zagęszczenie jest duże także w bardziej peryferyjnych miejscach, głównie w pasmach górskich ciągnących się wzdłuż granic Republiki Czeskiej (Rudawy, Sudety, Beskidy, Brdy czy Šumava [por. np. Havrlant 2007]). Charakterystyczna jest jednak koncentracja tego typu zabudowy wzdłuż większych rzek (przede wszystkim Wełtawa, Sázava, Berounka) i w okolicach

² Obecnie niektórym z tych kompleksów przypisuje się wartość zabytkową.

sztucznych zbiorników wodnych, co wynika z dużej wagi przywiązywanej przez Czechów do wypoczynku nad wodą, co wiąże się z brakiem dostępu do morza [Vystoupil, Šauer 2012, 2017]. Generalnie skupiska drugich domów znajdują się w miejscach atrakcyjnych krajobrazowo [Kubeš 2011].

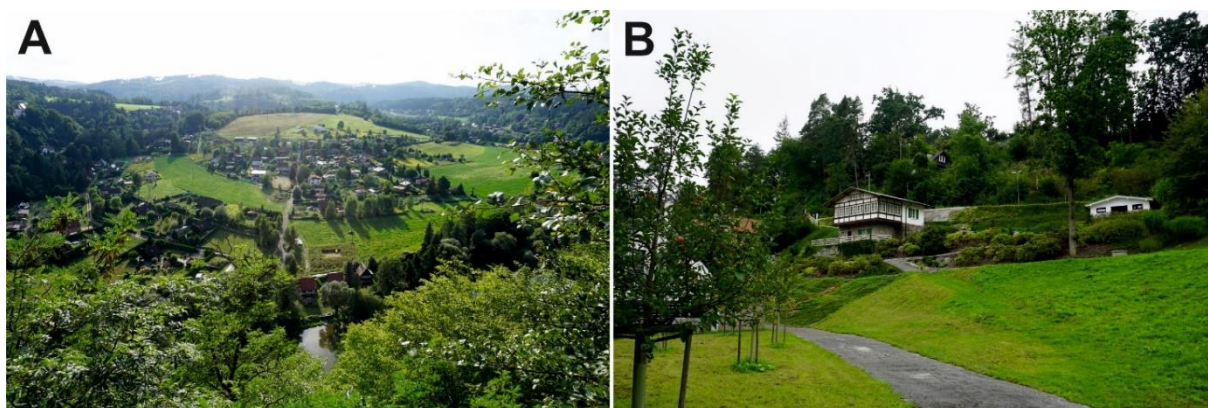
Analizy zjawiska drugich domów na terenach rozciągających się na południe od Pragi, ze szczególnym uwzględnieniem dolin rzecznych, przypadają już na okres II wojny światowej [Joura 1944, cyt. za Kubeš 2011] i są kontynuowane od przełomu lat 60. i 70. aż do dziś [m.in. Gardavský 1969, cyt. za Kubeš 2011; Vystoupil 1988; Bičík 1996; Fialová, Vágner 2001]. Znaczna gęstość drugich domów na tym obszarze skłania autorów do stwierdzenia, że rozwinął się tu szczególny typ krajobrazu kulturowego. Choć zjawisko najlepiej opisane jest dla doliny Wełtawy powyżej Pragi [Bičík 2001], ma ono miejsce na niemniejszą skalę w dolinie Sázavy, zwłaszcza w jej środkowym i dolnym biegu. Drugie domy wpływają na rozwój przestrzenny (gospodarka przestrzenna), społeczny i ekonomiczny regionu [Kubeš 2011]. Należy podkreślić, że mieszkańcy drugich domów uprawiają na terenach je otaczających nie tylko rekreację na świeżym powietrzu, ale także uczestniczą w życiu kulturalnym (często są nawet jego animatorami ze względu na wyższe wykształcenie i działalność w różnego typu stowarzyszeniach) oraz odwiedzają atrakcje turystyczne, w tym te o charakterze kulturowym.

Dolina Sázavy wyróżnia się zagęszczeniem drugich domów na tle Republiki Czeskiej (ryc. 2). Kubeš [2011] zgodnie z danymi z 2010 roku dzieli kraj według gęstości chat na trzy kategorie – obszary wyróżniające się (było ich 39, z gęstością przynajmniej 4 chat/km² przy liczbie przynajmniej 1 000 chat na całym obszarze³), obszary mniej wyróżniające się (36 obszarów z gęstością 2,00-3,99 chat/km² i przynajmniej 500 chatami⁴) oraz tereny z niską gęstością drugich domów. Zgodnie z tym podziałem dolna część doliny Sázavy (od okolic Českého Šternberka do ujścia do Wełtawy) należy do pierwszej kategorii, odcinek środkowy (Havlíčkův Brod – Český Šternberk) do drugiej, zaś odcinek górny (powyżej Havlíčkův Brodu) do trzeciej. Im dalej od Pragi tym liczba i gęstość drugich domów zmniejszają się. Warto jednak podkreślić, że do tych trzech relatywnie wąskich stref przylegają dalsze obszary wyróżniające się

³ 39 obszarów wyróżniających się obejmuje 14,87% powierzchni kraju, a na ich terenie w 2010 roku znajdowały się 134 052 drugie domy, czyli 62,16% ogółu [Kubeš 2011].

⁴ Łącznie obejmują one 17,67% powierzchni Republiki Czeskiej i w 2010 roku znajdowały się tam 37 373 drugie domy, czyli 17,33% ogółu [Kubeš 2011].

gęstością drugich domów – jeden zaliczany do pierwszej kategorii i dwa do drugiej [Kubeš 2011].

Ryc. 2. Wybrane kompleksy drugich domów w dolinie Sázavy: A. zespoły Za Křížkem (pośrodku) i Dorota (po lewej), administracyjnie przypisane do wsi Ledečko, położone w zakolu rzeki w okolicach miasteczka Rataje nad Sázavou (widok z punktu widokowego Ratajský výhled); B. zespół U Mnichovky w dolinie potoku o takiej nazwie, administracyjnie należący do wsi Senohraby

Źródło: fot. autor (2022)

Dolna Sázava (13 353 chaty, gęstość 45,01 chat/km²) należy do trzech obszarów z najwyższą gęstością tego typu zabudowy w Republice Czeskiej (powyżej 30 chat/km²). Dwa pozostałe to dolna Berounka (6 265 chat, gęstość 31,25 chat/km²) i dolina Wełtawy nad Pragą (8 733 chat, gęstość 59,53 chat/km²) [Kubeš 2011]. Wszystkie trzy położone są na południowym przedpolu stolicy. Drugie domy w tych regionach zajmują nie tylko teren bezpośrednio przy rzece i zbocza doliny głównej, ale rozlewają się też na dolne części dolin dopływów oraz wychodzą poza doliny, gdzie nachylenie stoków jest już mniejsze (w przypadku Sázavy np. we wsiach Pikovice, Bohuliby, Třebsín, osady Kloučka i Čapík koło Stříbrnej Skalice; ryc. 11). Trzy wymienione obszary posiadają cechy bardzo typowe dla zjawiska drugich domów w Republice Czeskiej – są położone 15-035 km od miasta (w tym przypadku Pragi) i związane z wodami. To właśnie w ich przypadku najczęściej jest mowa o ukształtowaniu się specyficznego krajobrazu kulturowego związanego z drugimi domami. Z obszarem dolnej Sázavy od północy sąsiaduje kolejny wyróżniający się obszar, który obejmuje prawostronne dopływy dolnej Sázavy na południowy wschód od Pragi (12 448 chat, gęstość 24,88 chat/km²). Jak wspomniano, środkowa Sázava należy do obszarów mniej wyróżniających się, gdzie gęstość drugich domów zawiera się w przedziale od 2,00 do 3,99 na km². Do tej samej kategorii zalicza się obszar sąsiadujący z nią od północy, obejmujący Hornosázavską paharkatinę, która odznacza się dość zróżnicowaną rzeźbą. Z kolei górna Sázava cechuje się gęstością chat między

1,00 a 1,99 na km², ale już od północnego wschodu i południowego wschodu przylegają do niej obszary z gęstością 2,00-3,99 chat na km² (odpowiednio Žďárské vrchy i dolina Oslavy) [Kubeš 2011]. O dużym znaczeniu zjawiska drugich domów w dolinie Sázavy świadczą również dane z wcześniejszych lat [Vágner 2001], ale ponieważ były zbierane dla jednostek administracyjnych, trudno je porównywać z powyższymi wynikami i jednocześnie odnosić bezpośrednio do doliny.

Drugie domy w dolinie Sázavy niejako konkurowały z osadami trampingowymi. Przykładowo lepiej wyposażone chaty bogatszych warstw społeczeństwa powstawały nie w najbardziej atrakcyjnym krajobrazowo dolnym odcinku rzeki tuż przed ujściem do Wełtawy, gdyż obszar był już w większości „zagospodarowany” przez trampów, ale nieco wyżej, między Kamennym Přívozem a Čerčanami [Vágner 2001]. Zainteresowanie Ameryką, związane z trampingiem, wpłynęło na formy drugich domów. Ich lokalizacja zależała w dużym stopniu – poza atrakcyjnością krajobrazu – od dostępności komunikacyjnej, zwłaszcza z wykorzystaniem kolei. By dotrzeć do drugiego domu niekoniecznie korzystano z samochodu, tym bardziej, że dojazd do części z nich nie był możliwy (odizolowanie i trudna dostępność były uważane za zalety). Obecnie wykorzystanie samochodów jest powszechne. Drugie domy w dolinie Sázavy należą przede wszystkim do prażan. W powiecie Benešov, który obejmuje większość dolnej i część środkowej doliny Sázavy, udział osób ze stolicy wśród właścicieli chat rekreacyjnych na początku lat 90. XX wieku stanowił 80,7%. Dalej od stolicy udział ten jednak spadał i w powiecie Havlíčkův Brod (większość środkowego i górnego odcinka doliny) wynosił tylko 28,0% [Procházka 2001].

Architekturystyka

Architekturystyka, czyli podróże w celu zobaczenia bądź zwiedzenia obiektów architektonicznych o dużej wartości historycznej, estetycznej lub kulturowej⁵, jest kluczowym kierunkiem rozwoju turystyki kulturowej w dolinie Sázavy i jednocześnie jednym z najstarszych. Wynika to z położenia na tym obszarze kilku znaczących zabytków: pałac Konopiště, którego właścicielem był arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg-Lotaryński d'Este (1863-1914), klasztor Sázava związany ze św. Prokopem,

⁵ W tekście nie dyskutowano szerzej definicji architektury, ponieważ w ostatnich latach ukazało się w tym zakresie wiele publikacji [np. Bursiewicz 2019; Chang 2010; Duda-Seifert 2015; Feio, Guedes 2013; Jędrysiak 2010; McLaren, Lasansky, red. 2004; Specht 2014; Ziarkowski 2011, 2012]. O funkcjonowaniu zabytków architektury w Republice Czeskiej w roli atrakcji turystycznych pisał Kołodziejczyk [2019].

zamek Český Šternberk z doskonale zachowanymi wnętrzami, potężny zamek Lipnice nad Sázavou, które od dawna przyciągały zwiedzających. Ich rozmieszczenie powodowało, że ten typ turystyki był skoncentrowany tylko w kilku punktach, zaś dla całej doliny miał umiarkowane znaczenie. W ostatnich dekadach dla turystów otwarto kolejne zabytki architektury, które co prawda nie są tak licznie frekwentowane jak obiekty wyżej wymienione [por. Kołodziejczyk 2023], ale jednoznacznie podniosły atrakcyjność doliny, czyniąc z niej ważną destynację w zakresie turystyki kulturowej.

Do 1989 roku na analizowanym obszarze do zwiedzania udostępniono tylko sześć zabytków, z czego połowa była otwarta dla turystów już przed II wojną światową (pałac Konopiště, zamki w Ledču nad Sázavou i Lipnicach nad Sázavou). Niedługo po wojnie udostępniono klasztor w Sázavie, zamek Český Šternberk i pałac (przekształcony z klasztoru) w Žďárze nad Sázavou. W latach 1990-2003 otwarto natomiast osiem obiektów, zaś w latach 2004-2022 kolejne 13 obiektów. Wśród nich były zarówno znaczące zabytki świeckie (np. zamek Týnec nad Sázavou, pałace w Lešanach, Kunicach-Vidovicach, Ratajach nad Sázavou, Kácovie, Zruč nad Sázavou czy Svetlej nad Sázavou) i sakralne (kościół św. Jana Nepomucena w Žďárze nad Sázavou – wpisany na listę UNESCO), jak i obiekty mniej cenne pod względem historycznym, estetycznym lub kulturowym: wieże kościelne w Havlíčkov Brodzie, Přibislaviu i Žďárze nad Sázavou, synagogi w Divišovie i Ledču nad Sázavou, huta szkła w Tasicach, zagroda wiejska we wsi Pohled'. W powyższym zestawieniu uwzględniono wyłącznie zabytki architektury, które zostały udostępnione do zwiedzania. Spośród nich jako szczególnie atrakcyjne dla architektury można uznać 22 (tab. 2), natomiast pozostałe odnoszą się do innych form turystyki kulturowej (np. turystyka przemysłowa, związana z dziedzictwem żydowskim). Pominięto te zabytki techniki, którym trudno przypisać wartości architektoniczne (np. podziemne relikty górnictwa). Nie posiadają one większej wartości dla architektury, natomiast zostały one uwzględnione w kontekście turystyki dziedzictwa techniki.

Sposoby rozwoju oferty dla turystyki kulturowej w dolinie Sázavy w zakresie architektury zostaną szczegółowo omówione na przykładzie czterech studiów przypadku: klasztoru w mieście Sázava, pałacu Zruč nad Sázavou, zamku Ledeč nad Sázavou oraz dawnego klasztoru, zaś później pałacu, w Žďárze nad Sázavou. Wybrano obiekty o dużej kubaturze, by pokazać szerszy wachlarz zmian (duża powierzchnia, której można nadać zróżnicowane funkcje). We wszystkich przypadkach następowały one w ostatnich kilku lub kilkunastu latach. Zabytki te reprezentują różną własność

(państwowa: Sázava, samorządowa: Zruč nad Sázavou, Ledec nad Sázavou, kościelna: Sázava, prywatna: Ledec nad Sázavou, Žďár nad Sázavou).

Ryc. 3. Klasztor w mieście Sázava: A. widok ogólny od wschodu znad rzeki; B. fragment dziedzińca z kościołem św. Prokopa i nieukończonym gotyckim korpusem planowanego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Chrzciciela; C. witryny w ramach ekspozycji *Staroslověnská Sázava*; D. cenne freski w kapitularzu, które można zobaczyć w ramach trasy zwiedzania administrowanej przez Narodowy Instytut Zabytków; E. wnętrze kościoła św. Prokopa dostępne w ramach trasy przygotowanej przez parafię; F. krypta kościoła św. Prokopa, która kończy parafialną trasę zwiedzania

Źródło: fot. autor (2022)

Historia klasztoru w Sázavie (ryc. 3) sięga XI wieku, przy czym po sekularyzacji w 1785 roku został przekształcony w obiekt rezydencjonalny [Tůmová, Štědra 2022]. Cały kompleks w 1951 roku znacjonalizowano. Ze względu na znaczenie zabytku dla początków czeskiej państwowości opracowano koncepcję renowacji, polegającą przede

wszystkim na usunięciu nowożytnych przeróbek z czasów świeckich właścicieli (po sekularyzacji) oraz odsłonięto i odrestaurowano gotyckie malowidła w kapitularku. W 1962 roku obiekt otrzymał status narodowego zabytku kultury, a administrację nad nim przejął Państwowy Instytut Zabytków (czes. *Státní památkový ústav*). Pod koniec lat 60. wzrosło zainteresowanie klasztorem ze strony archeologów i historyków sztuki, którzy prowadzili tu prace aż do lat 90. W związku z tym powstało kilka koncepcji konserwatorskich i opracowań planowanej ekspozycji, która przywoływałaby słowiańską przeszłość i historię kompleksu.

Po remoncie wewnątrz w 1983 roku na parterze głównego budynku klasztornego otwarto ekspozycję *Staroslověnská Sázava* (ryc. 3C), która prezentuje nie tylko klasztor, ale także misję św. Cyryla i św. Metodego na Wielkich Morawach, edukację w początkach państwa Przemyślidów, a także klasztor Emaus ufundowany przez cesarza Karola IV (1316-1378) na Nowym Mieście w Pradze [*Dějiny kláštera* b.r.w.]. Wystawa ta jest dostępna w ramach trasy zwiedzania administrowanej przez Narodowy Instytut Zabytków (czes. *Národní památkový ústav*), choć jej stylistykę – w opinii autora – należy uznać za przestarzałą. Główną atrakcją tej trasy nie jest sama ekspozycja, ale freski w krużgankach (odkryte w 2007 roku) i w kapitularku (najstarsze; ryc. 3D).

Po aksamitnej rewolucji w 1989 roku, która doprowadziła do obalenia systemu tzw. „demokracji ludowej” w Czechosłowacji i pozwoliła na transformację ustrojową, pojawiła się możliwość zwrotu znacjonalizowanych majątków właścicielom sprzed 1951 roku. W przypadku klasztoru w Sázavie prawa do poszczególnych części zabytku mogli rościć benedyktyni, parafia i spadkobierczynie ostatnich świeckich właścicieli. W 2003 roku Maria Hayess z rodziny Schwarzków odzyskała rodzinny majątek, ale już w 2006 roku odsprzedała go państwu czeskiemu. Po upadku komunizmu ówczesny zarządca zespołu – Narodowy Instytut Zabytków – w pierwszej kolejności skupił się na naprawie dachów i elewacji kościoła św. Prokopa i klasztoru, bieżącej konserwacji krytych gontem dachów dawnego opactwa i plebanii, a zwłaszcza trwającym kilka lat remoncie ratunkowym filarów niedokończonej gotyckiej nawy planowanego kościoła pw. Najświętszej Marii Panny i św. Jana Chrzciciela (ryc. 3B). Zlecono przebudowę i udostępnienie zamkniętego do tej pory ogrodu północnego, który od tego czasu jest otwarty dla turystów za darmo. W związku z wieloletnią niepewnością w zakresie restytucji obiektu nie były możliwe duże inwestycje i opracowanie kompleksowej koncepcji renowacji. Zmieniło się to częściowo po wykupieniu w 2006 roku części

odzyskanej w 2003 roku przez Marię Hayess. Od 2007 roku sukcesywnie opracowywane są inwentaryzacje, studia i projekty restauracji całego terenu klasztornego i prowadzone prace remontowe [*Dějiny klastera* b.r.w.]. Niemniej wieloletnie zaniedbania powodują, że klasztor stwarza złe wrażenie, co dodatkowo potęguje wspomniana wyżej, przestarzała w formie wystawa. Pewną nowością, wprowadzoną w 2022 roku, jest możliwość samodzielnego jej zwiedzania z interaktywnym audio-przewodnikiem, który zapewnia alternatywę względem czytania długich tekstów na tablicach.

W 2021 roku trasie administrowanej przez Narodowy Instytut Zabytków wyrosła jednak konkurencja w postaci trasy zorganizowanej przez miejscową parafię. W efekcie w jednym kompleksie istnieją dwie trasy zwiedzania mające odrębnych zarządców, a tym samym osobne kasy, co powoduje niekiedy dezorientację turystów i nieporozumienia (np. ocena przypisywana niewłaściwej trasie, zwłaszcza niskie noty dawane trasie „kościelnej”, choć zapewne dotyczą „państwowej”). Obaj zarządcy na swoich stronach internetowych zwracają uwagę zwiedzających na tę nietypową sytuację.

Na podstawie ustawy z 2013 roku o rozliczeniach majątkowych z kościołami niektóre części areálu klasztoru (kościół św. Prokopa, plebania, nieukończony gotycki korpus, górna część dziedzica) zostały zwrócone parafii rzymskokatolickiej Sázava – Černé Budy, a ogród północny – opactwu Najświętszej Marii Panny i św. Jana Chrzciciela w Pradze Emaus (które wkrótce wydzierżawiło go Narodowemu Instytutowi Zabytków). Z kolei Narodowy Instytut Zabytków pozostaje właścicielem klasztoru, dolnej części dziedzica z bramą wjazdową oraz ogrodów zachodniego, południowego i wschodniego [*Poutní místo Sázavský klášter* b.r.w.]. W oparciu o fundusze unijne w odzyskanych częściach zarządcy parafii przeprowadzili w latach 2019-2021 remont i przygotowali nową trasę zwiedzania pn. *Český patron svatý Prokop* (ryc. 3E, F). Projekt obejmował całkowitą renowację plebanii, kościoła św. Prokopa z kryptą, nieukończonego gotyckiego korpusu trójnawowego z wieżą i otwartej przestrzeni między tymi trzema budynkami [*Rekonstrukce 2019-2021* b.r.w.]. Plebania została przeznaczona na cele wspólnotowe parafii i mieszkalne jej administratora lub proboszcza. Pozostałe prace miały cel sakralny (miejsce odprawiania mszy świętych, przestrzeń dla pielgrzymów, także na dworze) i turystyczny (adaptacja pomieszczeń ekspozycyjnych na emporach, renowacja krypty pod prezbiterium, zapewnienie odpowiednich warunków dla turystów). Nowa trasa zwiedzania obejmuje zatem

nieukończony gotycki korpus (ryc. 3B), kościół św. Prokopa (nawa, kaplice NMP i św. Barbary, empora organowa; ryc. 3E), Galerię św. Prokopa (skarbiec) na emporze bocznej i kryptę (ryc. 3F). Choć nie zawiera elementów multimedialnych, jest atrakcyjna w formie dzięki licznym i ciekawym zabytkom prezentowanym w skarbcu, zadbanu wszystkich elementów i efektownemu podświetleniu. Znajduje to odzwierciedlenie w dużej popularności, na którą dodatkowo wpływa efekt nowości (trasa parafialna w przeciwieństwie do tej administrowanej przez Narodowy Instytut Zabytków jest czynna cały rok). Efektem opisanych powyżej zmian jest zwiększenie atrakcyjności całego kompleksu. Szkoda tylko, że najcenniejszy element założenia (gotyckie freski w kapitulniku) znajduje się na trasie „państwowej”, gdzie forma ekspozycji obniża ogólne wrażenia.

Pałac Zruč nad Sázavou (ryc. 4) powstał jako zamek w I połowie XIV wieku. W połowie XVI wieku został przebudowany w stylu renesansowym, ale obecne budowle wzniesiono głównie pod koniec XIX wieku w ramach dwóch etapów prac, które nadały całości styl neogotycki [Durdík 2002; Sedláček 2000]. Od 1966 roku pałac jest chroniony jako zabytek kultury. Tuż po 1948 roku przeszedł w ręce administracji państwowej i od końca 1949 roku jest siedzibą władz miejskich. Funkcje budynku próbowali rozszerzyć w 1988 roku pracownicy ówczesnego Miejskiego Domu Kultury, którzy w wybranych pomieszczeniach urzędu utworzyli tymczasową trasę zwiedzania. Została ona udostępniona w 1989 roku, ciesząc się dużym zainteresowaniem, głównie wśród mieszkańców okolicy. Po upadku komunizmu postępowanie restytucyjne ciągnęło się kilka lat. Ostatecznie obiekt został zwrócony potomkom przedwojennych właścicieli z rodu Schebków. Następnie w 2003 roku wraz z parkiem i zabudowaniami gospodarczymi odkupiło go miasto Zruč nad Sázavou z przeznaczeniem na siedzibę urzędu miejskiego i obiekt turystyczny.

W latach 2006-2015 przeprowadzono trzy etapy remontu, który objął budynki pałacowe, park i folwark (tzw. Zručský dvůr) [*Zručský zámek ožívá* b.r.w.]. Odrestaurowano również meble, które zachowały się po Schebkach, pozyskano obrazy będące kiedyś na wyposażeniu pałacu, a także inne przedmioty (meble, rzeźby). Pozwoliło to na zaaranżowanie wnętrz w stanie zbliżonym do tego z początku XX wieku. Wykorzystano m.in. dość bogatą dokumentację zdjęciową. Obecnie skrzydło północne i część wschodniego nadal pełnią funkcję ratusza, a ponadto są siedzibą galerii pałacowej, zaś skrzydło południowe i reszta skrzydła wschodniego udostępnione są dla turystów w ramach dwóch tras zwiedzania z przewodnikiem (ryc. 4C, D, E). Dodatkowo

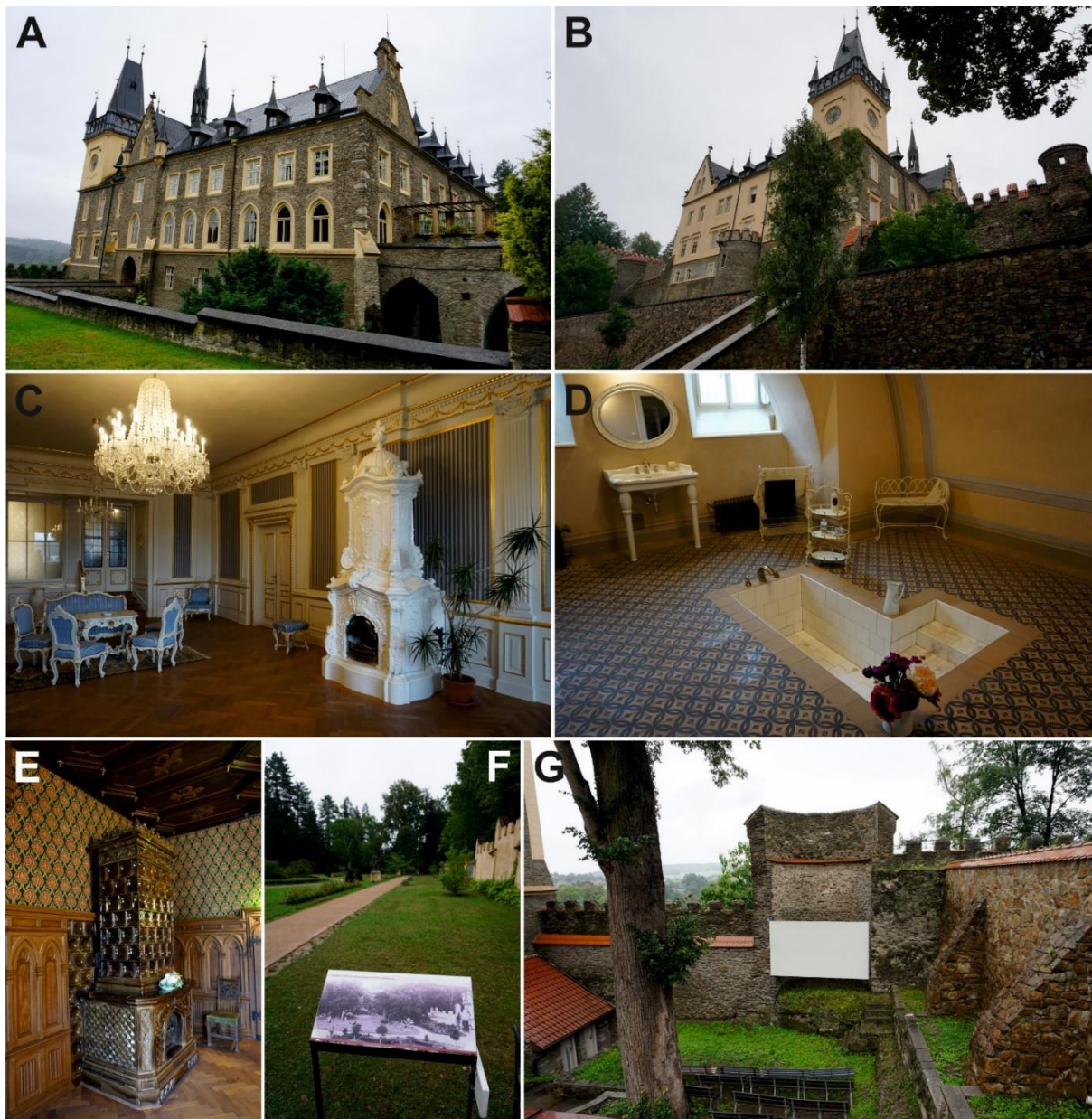
w tej części działa muzeum regionalne i dostępna jest wystawa dawnych lalek, klocków i innych zabawek. W fosie zamku wybudowano ścieżkę rekreacyjno-edukacyjną „Rycerza Miloty z Kolowratu”, a także kino letnie (ryc. 4G). W dawnym spichlerzu można zwiedzić interaktywną wystawę pt. „Historia rzeki Sázavy” (czes. *Příběh Sázavy*), która przybliży m.in. florę i faunę rzeki, przekształcenia doliny dokonane przez człowieka, oraz wymarłe rzemiosła związane z rzeką (flisak, praczka, dostawca lodu). Z kolei wolnostojąca wieża (Kolowratská věž) w bezpośrednim sąsiedztwie pałacu, jeden z reliktywów średniowiecznego zamku, została przekształcona w punkt widokowy. Na każdym piętrze wieży przygotowano interaktywne atrakcje dla dzieci związane z tematyką rycerstwa i historii fortyfikacji zamkowych. W Zručském dvorze otwarto wspomniane już Muzeum Wodniackie, a w samym pałacu mieści się jeszcze punkt informacji turystycznej.

Krótsza trasa zwiedzania obejmuje hol wejściowy, z którego przechodzi się do Zielonej Jadalni (ryc. 4E) i reprezentacyjnej pracowni. Dalej zwiedzający oglądają m.in. Salon Damski, Salę Lustrzaną, korytarz zaopatrzeniowy i bibliotekę. Dłuższa trasa zwiedzania oferuje dodatkowo rodzinną kaplicę z ołtarzem św. Jana Nepomucena, łazienkę (ryc. 4D) oraz wejście na wieżę zamkową, skąd można podziwiać widok na kompleks pałacowy i całą starą część miasta z wysokości 36 m. Ciekawostką jest to, że każdy pokój urządzony jest w innym stylu; można tu spotkać elementy antyczne, barokowe czy secesyjne [*Zámecký okruh* b.r.w.].

Muzeum regionalne, które znajduje się na poddaszu zamku, gromadzi materiały historyczne dotyczące miasta Zruč i okolic, specjalizując się głównie w szewstwie i dziejach rodziny Adrián, która praktykowała to rzemiosło. Ekspozycja wprowadza gościa w zapomniane nazwy różnych narzędzi potrzebnych do naprawy obuwia. Skupia się także na powstaniu w mieście w latach 40. XX wieku fabryki obuwia Baťa i stworzeniu zupełnie nowej części miasta. Wystawa opisuje historię zakładów obuwniczych w Zruču aż do ich upadku w latach 90. XX wieku [*Muzeum Od verpánku k Baťovi* b.r.w.].

W rewitalizowanym parku przygotowano ścieżkę dydaktyczną z 14 przystankami, które dotyczą historii pałacu i miasta oraz ciekawych obiektów w samym parku (ryc. 4F). Omawiany kompleks jest częścią zespołu rekreacyjno-turystycznego, obejmującego miasto wraz z otoczeniem. Składają się na niego m.in. ścieżka dydaktyczna ku wieży widokowej Babka, kemping, plac służący edukacji komunikacyjnej dla dzieci, ścieżka rowerowa w dolinie Sázavy i gry terenowe.

W bliskości miasta znajdują się także dwa interaktywne muzea – Dom Wodny i Pszczeli Świat [Kołodziejczyk 2023]. Ofertę pałacu z atrakcjami w okolicy łączą przygotowane propozycje dla grup szkolnych. Różnorodność atrakcji w zespole pałacowym Zruč nad Sázavou jest porównywalna z najlepiej rozwiniętymi obiektami prywatnymi zarówno w opisywanej dolinie, jak i w innych regionach [por. Kołodziejczyk 2016]. Było to możliwe do osiągnięcia dzięki środkom unijnym, które uzyskały władze miasta.

Ryc. 4. Pałac Zruč nad Sázavou: A. zabytek widziany od wschodu, z parku w stylu angielskim; B. pałac widziany od południa, z ogrodów tarasowych opadających do doliny Sázavy, C. jedno ze zrekonstruowanych wewnątrz podstawowej trasy zwiedzania; D. zabytkowa łazienka na poszerzonej trasie zwiedzania; E. piec w Zielonej Jadalni na podstawowej trasie zwiedzania; F. fragment parku z tablicą ścieżki dydaktycznej (zestawienie archiwalnej fotografii ze stanem współczesnym); G. kino plenerowe w fosie

Źródło: fot. autor (2022)

Ryc. 5. Zamek Ledec nad Sázavou: A. widok od strony miasta (z południowego zachodu); B. zamek wraz z mostem nad fosą (widok ze wschodu); C. dziedziniec widziany z wieży; D. jedna z komnat w skrzydle południowym z wystawą historycznych zegarów

Źródło: fot. autor (2022)

Zamek Ledec nad Sázavou (ryc. 5) powstał w I połowie XIII wieku w miejscu drewnianej twierdzy. Był kilkakrotnie przebudowywany (m.in. w 4. ćwierci XVII wieku), w związku z czym sukcesywnie tracił cechy obronne, a zyskiwał funkcje rezydencjalne [Durdík 2002; *Historie hradu* 2015]. Właściciele często zmieniali się aż do 1753 roku, kiedy to Ignác z Kochu sprzedał majątek cesarzowej Marii Teresie (1717-1780). Ta nieco później przekazała go założonemu przez siebie Terecjańskiemu Instytutowi Szlacheckiemu w Pradze na Hradczanach, który miał opiekować się zubożałą szlachtą. W 1879 roku zamek spustoszył rozległy pożar, który ugaszono dopiero po trzech dniach. Instytut posiadał go do 1918 roku, od 1919 roku administrację przejęło państwo czechosłowackie. Po 1945 roku zamek wraz z lasami i ziemią przeszedł na własność państwa, a od 1948 roku zarządzały nim Lasy Państwowe [Historie hradu 2015]. W latach 90. XX wieku zamek stał się własnością prywatną. Obecnie jego właścicielem jest spółka Hrad Ledec nad Sázavou, która w 75% należy do miasta Ledec nad Sázavou, a w 25% do firmy Kovofiniš s.r.o. Od 2010 roku

trwa sukcesywna restauracja całego założenia połączona z udostępnianiem kolejnych części do zwiedzania i ogólnym rozwojem funkcji turystycznych.

Okres, kiedy zamek znajdował się pod zarządem Lasów Państwowych, nie sprzyjał jego stanowi technicznemu i stopniowi zachowania (przy czym był zaniedbany już wcześniej, w zasadzie od XIX wieku). Po aksamitnej rewolucji, gdy obiekt przeszedł na własność miasta Ledec nad Sázavou i firmy Kovofiniš s.r.o., mówiono o potrzebie jego gruntownej odbudowy. W związku z brakiem dostatecznych środków wybrano rozwiązanie w postaci częściowych remontów. W pierwszej kolejności naprawiono wszystkie dachy i wieżę zamkową oraz przeprowadzono inne prace ratunkowe. W 2014 roku zakończono wymianę tynków na górnym dziedzińcu, a obecnie sukcesywnie wymieniane są tynki na ścianach zewnętrznych. Kiedy w 2015 roku rekonstruowano tynki na skrzydle południowym, pod jedną z warstw pojawił się zegar słoneczny, który został odrestaurowany. Prace remontowe cały czas trwają.

Od 1938 roku w zamku mieści się Muzeum Miejskie, w którym eksponowana jest kolekcja regionalna z początku XX wieku – wyroby i narzędzia miejscowych rzemieślników, znaleziska archeologiczne, kolekcje monet i banknotów oraz broni. W 2013 roku instytucja została przeniesiona do nowo wyremontowanych wnętrz w skrzydle północnym. W 2017 roku w zamku otwarto kolejną placówkę – Muzeum Jaroslava Foglara, będące pierwszą tego typu instytucją w kraju poświęconą temu czeskiemu pisarzowi. Zamek Ledec nad Sázavou został wybrany na siedzibę placówki ze względu na bliskość rzeki Sázavy i Słonecznej Zatoki, gdzie Foglar z powodzeniem rozwijał czeskie harcerstwo i skąd czerpał inspiracje do książek [Bauer 2018]. Muzeum w kompleksowy sposób dokumentuje życie i twórczość pisarza. Wnętrza zdobią ilustracje Milana Tesleviča, w tym wielkoformatowe tapety, które przywołują atmosferę twórczości Foglara i stworzone przez niego postaci. Poza Muzeum Jaroslava Foglara, które można zwiedzać samodzielnie, zamek Ledec nad Sázavou oferuje trzy trasy zwiedzania z przewodnikiem [*Prohlídkové okruhy* 2015]. Pierwsza obejmuje skrzydło północne ze wspomnianym Muzeum Miejskim, druga – skrzydło południowe z wystawą historycznych zegarów (ryc. 5D) i ekspozycją poświęconą szklarstwu, zaś trzecia przeznaczona jest dla dzieci (obejmuje pięć sal i zabytkową piwnicę, w których można zobaczyć ponad 1000 pluszowych misiów; istnieje możliwość wyjścia do ogrodu południowego, skąd rozpościera się atrakcyjny widok na miasto). Do samodzielnego zwiedzania dostępna jest 32-metrowa wieża, z której roztacza się atrakcyjny widok na

miasto Ledec (dawniej można też było przejść się po drewnianych kładkach na poddaszu, z których widać było zawalone wnętrza skrzydła wschodniego).

W tym momencie największą popularnością cieszy się trasa w skrzydle południowym (informacja ustna od pracowników zamku), o czym zapewne decyduje wartość eksponatów, ale też efekt nowości. Kolekcja zegarów wystawiona na zamku obejmuje około 200 zegarów pochodzących ze zbiorów prywatnych i muzealnych, reprezentujących okres od renesansu po współczesność (m.in. zegary ściennie i podłogowe, zegarki kieszonkowe z malowanymi tarczami, zegary z pozytywkami). Z kolei ekspozycja szklarstwa odnosi się do historycznego i artystycznego rozwoju szklarstwa w regionie Posázaví i na Wysoczyźnie Czesko-Morawskiej w okresie od XVI wieku do współczesności. Przedstawia naturalne pochodzenie szkła oraz historię ważniejszych rodów szklarskich i hut szkła działających na Vysočinie [*Prohlídkové okruhy* 2015]. W ramach tej trasy na suficie renesansowej sali można podziwiać niedawno odrestaurowaną dekorację sgraffitową, która uznawana jest za jedną z najcenniejszych w Europie Środkowej.

Jako zaletę oferty zamku Ledec nad Sázavou należy wskazać różnorodność, zaś jako wadę – słaby związek z samym zabytkiem. Silniejszy jest związek z miastem, czego wyrazem jest Muzeum Miejskie, oraz z regionem poprzez odwołanie do szklarstwa. Sytuacja ta wynika ze słabego zachowania wnętrz i całkowitej utraty mebli i innego wyposażenia. Jest to konsekwencja sposobów wykorzystywania zamku już od II połowy XVIII wieku, niezgodnych z przeznaczeniem. W efekcie puste komnaty po remoncie wykorzystano po prostu jako przestrzeń ekspozycyjną. Pozytywnym aspektem w ofercie zamku jest odwołanie do postaci Jaroslava Foglara i turystyki biograficznej, która ma coraz większe znaczenie w ofercie turystycznej doliny Sázavy.

Pałac Žďár nad Sázavou (ryc. 6) powstał w wyniku sekularyzacji w 1784 roku cysterskiego klasztoru, którego początki sięgają 1252 roku [Elbl 2006]. Bezpośrednią przyczyną likwidacji tutejszego zgromadzenia był pożar kompleksu w lipcu 1784 roku, ale także działania ostatniego opata, który sam zabiegał u cesarza Józefa II (1741-1790) o wydanie takiej decyzji. Powstała rezydencja była własnością różnych rodzin, z których ostatnim był ród Kinskich. W 1948 roku cały kompleks wraz z majątkiem ziemskim znacjonalizowano [*Žďár nad Sázavou...* b.r.w.]. Ponieważ budynki na ogół znajdowały się w dobrym stanie technicznym (poza dawnym konwentem, który niszczał od pożaru w 1784 roku i został w dużym stopniu wyburzony), zaczęto nadawać im nowe funkcje, z których niektóre miały charakter turystyczny.

Ryc. 6. Pałac Žďár nad Sázavou: A. fragment zabudowań pałacowych; B. część zabudowań gospodarczych z wieżą bramną; C. kaplica nad studnią wraz z zachowanym skrzydłem konwentu w tle; D. kościół pielgrzymkowy św. Jana Nepomucena na Zielonej Górze widziany w okolic pałacu; E. barokowe freski w jednej z komnat pałacu; F. fragment ekspozycji nieistniejącego już Muzeum Książki
Źródło: fot. autor (2011)

W części pałacowej ulokowano, unikatowe w skali światowej, Muzeum Książki (ekspozycja Muzeum Narodowego), które pozostało tu aż do 2015 roku (ryc. 6F). W latach 60. XX wieku zadaszono i zrekonstruowano zachodnie skrzydło konwentu, które jest obecnie jedną z niewielu zachowanych części pierwotnego klasztoru. W 1970 roku całość uznano za zabytek. Oprócz Muzeum Książki na terenie zespołu

stopniowo zaczęło działać muzeum okręgowe oraz archiwum powiatowe. W dawnych stajniach umieszczono ekspozycję prac Jana Blażeja Santiniego-Aichla (1677-1723 projektował barokową przebudowę kompleksu [Horyna 1998]) i opisującą rozwój klasztoru cystersów.

W 1991 roku cały zespół architektoniczny zwrócono w ramach restytucji rodzinie Kinskich. Od tego czasu często przebywają tu członkowie rodziny, których domem stał się barokowy dworek w ogrodzie – tzw. prałatura letnia [*Žďár nad Sázavou...* b.r.w.]. Kompleks nadal jest jednak otwarty dla zwiedzających, choć zakres i formy udostępnienia ulegały w kolejnych latach zasadniczym zmianom. Niedługo po restytucji wystawa prac Santiniego została przeniesiona do klasztoru, a w stajniach umieszczono wystawę poświęconą historii rodu Kinskich. Kompleks najpierw opuściło muzeum okręgowe (obecnie mieszczące się wyłącznie w zamku w centrum miasta), a następnie Muzeum Książki (które nie zostało powtórnie nigdzie otwarte).

Właściciele rozpoczęli rewitalizację całego kompleksu, jednocześnie dążąc do poszerzenia oferty turystycznej. Otwarto stałą wystawę sztuki barokowej ze zbiorów Galerii Narodowej w Pradze, która obejmuje kolekcję pochodzenia środkowoeuropejskiego i odwołuje się przede wszystkim do środowiska kulturowego klasztorów w XVII i XVIII wieku [*Zažijte cestu...* b.r.w.]. Oprócz dominujących dzieł o tematyce religijnej eksponowane są obrazy i rzeźby charakterystyczne dla barokowych kolekcji klasztornych. Spośród wielkich nazwisk malarstwa barokowego w Czechach można wymienić takie jak: Karel Škréta (1610-1674), Michael Václav Halbax (1661-1711), Petr Brandl (1668-1735) i Jan Kupecký (1667-1740). Rzeźbę reprezentują m.in. Matyáš Bernard Braun (1684-1738) i jego mniej znany bratanek Antonín (1709-1742). Są też prace z warsztatów Ferdinanda Maxmiliána Brokoffa (1688-1731) i Ignáca Františka Platzera (1717-1787) [*Žďár nad Sázavou...* b.r.w.]. Wystawa sztuki barokowej ze zbiorów Galerii Narodowej w Pradze nawiązuje do historycznej tradycji krużganków klasztornych, gdzie eksponowano różne dzieła sztuki. Została objęta patronatem Czeskiej Komisji ds. UNESCO. W oparciu o tę wystawę i wcześniejsze ekspozycje zaczęto coraz bardziej rozwijać ofertę zwiedzania z przewodnikiem [*Zažijte cestu...* b.r.w.]. Pałac stał się miejscem wielu wystaw, koncertów, festiwali i innych wydarzeń kulturalnych, które odbywają się przez cały rok (dawniej kompleks nie był dostępny w okresie zimowym). Do najważniejszych należą festiwal tańca współczesnego KoresponDance oraz festiwal Czterech Pór Roku, na który składają się Dni Otwartych Ogrodów w maju, Noc Klasztorna we wrześniu, Dzień

Dyni w październiku oraz program bożonarodzeniowy w weekendy adwentowe. W 2018 roku pałac otrzymał nagrodę specjalną Ministra Rozwoju Regionalnego za najlepszą prezentację turystyczną na portalu internetowym w kategorii atrakcji turystycznych [Svatošova 2018].

Odrestaurowano dawny browar klasztorny, w którym w 2015 roku otwarto Muzeum Nowej Generacji. Narracja muzeum prowadzona jest za pomocą animowanych opowieści, gry światła i cieni oraz wielu interaktywnych eksponatów. Prezentuje 800-letnią historię klasztoru i pałacu oraz cystersów i rodu Kinskich, a jego celem jest merytoryczne przygotowanie turystów do zwiedzania kompleksu architektonicznego. Stąd sugeruje się, by wizytę zacząć od muzeum, a dopiero potem udać się na wędrowkę z przewodnikiem po zespole pałacowym. Zwiedzanie odbywa się z audioprzewodnikiem, a oprowadzającym jest m.in. cysterski mnich. Muzeum dostało szereg nagród i wyróżnień: nagroda Živa dla najbardziej kreatywnego muzeum w Europie Środkowej (2016), Budowla Vysočiny (2016), drugie miejsce w kategorii „Najlepsze muzea w Czechach” portalu turystycznego TripAdvisor (2018), Certyfikat doskonałości portalu TripAdvisor (2018), Nagroda rodziców (2018) [*Muzeum nové generace* b.r.w.]. Wraz z otwarciem Muzeum Nowej Generacji pojawiła się nowa forma zwiedzania z przewodnikiem pod nazwą „Śladami Santiniego”. Wiedzie ona nie tylko po wnętrzach, ale też po przestrzeniach otwartych (m.in. zaporą pobliskiego sztucznego stawu stworzonego przez cystersów). Podczas wycieczki turyści oglądają pałac, poznają życie w zakonie cystersów, wchodzi do rezydencji opata – prałatury, odwiedzają Bazylikę Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja, klasztor i stajnie.

Obecnie pałac Žďár nad Sázavou poza Muzeum Nowej Generacji oferuje pięć tras zwiedzania, które obejmują zarówno wnętrza, jak i przestrzenie otwarte kompleksu. Poza trasą „Śladami Santiniego” w ofercie są trasy [*Zažijte cestu...* b.r.w.]: „Za drzwiami klasztoru” (dziedziniec browaru, pierwszy dziedziniec z kolumną maryjną, opactwo – prałatura, Bazylika Wniebowzięcia NMP i św. Mikołaja, rajski ogród, kaplica nad studnią, zabytkowe skrzynie z XIII wieku), „Śladami pałacowego gospodarza” (trasa interaktywna, obejmuje staw pocysterski, suszarnię chmielu, skrzynie z XIII wieku i sale prałatury), a także trasy dopasowane do okresu roku (np. bożonarodzeniowe, letnie, przeznaczone dla dzieci).

Trasy zwiedzania nie obejmują pobliskiego kościoła św. Jana Nepomucena (ryc. 6D), wpisanego na Listę światowego dziedzictwa UNESCO, który ma odrębnego zarządcę (miejskowa parafia). Nie mniej na stronach internetowych pałacu pojawiają

się o nim informacje (np. na stronie: <https://zamekzdar.cz/zazitky/zelena-hora/>). Ciekawą propozycją są trasy dla osób niepełnosprawnych, których program zakłada wykorzystywanie odpowiednich zmysłów. Zmysł dotyku można zaangażować w Muzeum Nowej Generacji, bazylice i kaplicy nad studnią, słuch podczas gry na organach w bazylice, a zmysł węchu na terenie dziedzińca rajskiego. Dla wszystkich chętnych przygotowano interaktywną grę na telefon, w której przewodnikiem jest Santini. Oferowane są różne programy edukacyjne dla dzieci i młodzieży, w tym grup szkolnych [*Edukační programy* b.r.w.], obozy jedno- i wielodniowe o różnej tematyce, warsztaty artystyczne. W pałacu odbywają się konferencje, sympozja, ale także wesela i imprezy firmowe. W czterech budynkach znajdują się pokoje do wynajęcia, na terenie kompleksu działa kawiarnia oraz sklep z pamiątkami i wyrobami regionalnymi.

W porównaniu do sytuacji sprzed restytucji, a nawet w porównaniu z latami 90., obecna oferta jest znacznie bogatsza i bardziej różnorodna. Co prawda nie ma już unikatowego Muzeum Książki, które posiadało bardzo cenne zbiory (przy czym nie zawsze w odpowiednio atrakcyjny sposób prezentowane – ryc. 6F), ale aktualne propozycje zwiedzania i spędzania wolnego czasu są jednoznacznie związane z obiektem (w przeciwieństwie do wspomnianego muzeum). Atrakcyjność podnoszą barokowe dzieła sztuki zgromadzone w kompleksie, stworzone przez najważniejszych artystów związanych z czeskimi ziemiami.

Turystyka biograficzna

Turystyka biograficzna, czyli podróże w celu odwiedzenia miejsc związanych ze znanymi postaciami⁶, w dolinie Sázavy rozwija się wokół kilku wyrazistych postaci, m.in. Jaroslav Hašek, Karel Havlíček Borovský (1821-1856), arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg-Lotaryński d'Este, Jaroslav Foglar, Josef Lada (1887-1957), które charakterystyczne są dla poszczególnych fragmentów opisywanego obszaru. Związane z nim są również inne zasłużone postaci, których dziedzictwo stanowi już obecnie lub może stanowić w przyszłości potencjał do dalszego rozwoju turystyki biograficznej. Na ogół obiekty związane z konkretną osobą są przestrzennie skoncentrowane. W związku z tym żadna z postaci nie może stać się symbolem dla całej doliny, co najwyżej dla jej części. Zinwentaryzowano 12 obiektów, które należy uznać za atrakcyjne z perspektywy turystyki biograficznej (tab. 2).

⁶ Definicja turystyki biograficznej została przedyskutowana w kilku wcześniejszych pracach [Wyszowska 2008; Wyszowska, Hinc 2021; Powierska 2021], także odnoszących się do ziem czeskich [Kołodziejczyk 2018, 2021b, 2022].

Najbardziej popularną spośród postaci, a jednocześnie silnie obecnie promowaną, jest Jaroslav Hašek (ur. 30 kwietnia 1883 roku w Pradze, zm. 3 stycznia 1923 roku w Lipnicach nad Sázavą) – czeski pisarz, publicysta i dziennikarz, znany przede wszystkim jako twórca postaci dobrego wojaka Szwejka (kilka prac, z których najsłynniejsza to *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej* [Gazda 2000; Pytlík 2013]). W dolinie Sázavy, a konkretnie w Lipnicach, osiadł po powrocie do Czechosłowacji w 1920 roku. Decyzje i działania Haška w czasie wojny budzą wiele kontrowersji. Po wybuchu rewolucji październikowej w 1918 roku wstąpił do Armii Czerwonej w Moskwie i do czeskiej socjaldemokratycznej partii robotniczej (bolszewików). Był komisarzem politycznym i dziennikarzem. Wiadomo, że brał udział w obronie Samary i jakiś czas przebywał na Syberii. W 1920 roku zawarł drugi związek małżeński – z Rosjanką Aleksandrą Grigoriewną Lwową, nie rozwiązując formalnie poprzedniego małżeństwa [Pytlík 2013]. To spowodowało, że groziło mu śledztwo w sprawie o bigamię i dezercję. Do Lipnic sprowadził się z drugą żoną 21 sierpnia 1921 roku w związku z nieprzychylnymi reakcjami na jego osobę w Pradze i jednocześnie za namową zaprzyjaźnionego malarza Jaroslava Panuški (1872-1958). W nadsázavskim mieście Hašek przeżył więc niecałe dwa lata, dość jednak ważne dla jego biografii, bo właśnie w tym czasie poświęcił się literaturze, spisując i publikując przygody dobrego wojaka Szwejka (dokończenie czwartego tomu przerwała śmierć pisarza). Tu też znajduje się jego grób (ryc. 7C) – w południowej części starego cmentarza (ok. 150 m od rynku). Nagrobek z płaskorzeźbą w postaci otwartej księgi od 1958 roku chroniony jest jako zabytek. Grób pisarza odwiedzają fani pisarza, którzy często – jako swoisty wyraz czci – zostawiają na nim butelki lub puszki z piwem. Promocja Lipnic nad Sázavou oparta jest więc – poza wspomnianym wyżej zamkiem – na postaci Haška, któremu w mieście poświęcone są: samodzielna izba pamięci, izba pamiątkowa na zamku, trzy pomniki i gospoda z tablicą pamiątkową (ryc. 7). Warto podkreślić, że w 2023 roku przypadała 140. rocznica urodzin i 100. rocznica śmierci pisarza. W związku z tym w regionie zaplanowano szereg uroczystości [*Haškovy oslavy* b.r.w.].

Ryc. 7. Miejsca związane z Jaroslavem Haškem w Lipnicach nad Sázavą: A. dom, w którym mieszkał, obecnie izba pamięci; B. zaaranżowany pokój pisarza w izbie pamięci; C. grób Haška (zwracają uwagę butelki i puszki z piwem, będące swoistym wyrazem czci względem pisarza); D. tablica pamiątkowa na gospodzie; E. pomnik z 1983 r., który wyrzeźbił Roman Podrázský według modelu przygotowanego przez Bohumila Kokrdę; F. pomnik z 1989 r. autorstwa Josefa Malejovskiego; G. pomnik na zachód od Lipnic, w pobliżu kamieniołomów

Źródło: fot. autor (2022)

Izba Pamięci Jaroslava Haška znajduje się w niewielkim domu, w którym mieszkał i zmarł pisarz (ryc. 7A). Położony jest on 50 m na północ od rynku, przy drodze na zamek, co na pewno wpływa na jego popularność. W czterech pomieszczeniach przygotowano niewielką ekspozycję przybliżającą życie i dzieło pisarza, ze szczególnym uwzględnieniem okresu, kiedy żył w Lipnicach. Można zobaczyć zainscenizowaną izbę mieszkalną (ryc. 7B), różne wydania książek, zwłaszcza

przygód dobrego wojaka Szwejka, oraz serię grafik związanych z tym bohaterem. Naprzeciwko budynku znajduje się odsłonięte w 1983 roku granitowe popiersie pisarza, które wyrzeźbił Roman Podrázský (1943-2001) według modelu przygotowanego przez Bohumila Kokrdę (ryc. 7E). Drugi pomnik znajduje się 90 m na południe od rynku, przy drodze na stary cmentarz. Brązowa rzeźba autorstwa Josefa Malejovskiego (1914-2003) przedstawia pisarza siedzącego na bezkształtnej formie (ryc. 7F). Powstała już w 1989 roku i miała stanąć w 105. rocznicę urodzin Haška na Olšanskim náměstí w Pradze. Uznano jednak, że dzieło jest ideologicznie niestosowne i trafiło do magazynu. W 2007 roku zdecydowano o przeniesieniu pomnika do Lipnic nad Sázavou, gdzie w 2008 roku został umieszczony w obecnym miejscu. Trzeci monument znajduje się 2,5 km na zachód od miasta. Ten nietypowy w formie pomnik składa się z ogromnej granitowej głowy złożonej z ośmiu segmentów i jest kontynuacją zespołu reliefów rozmieszczonych w pobliskich kamieniołomach (ryc. 7G). Na wewnętrznych ścianach segmentów znajdują się cytaty z najsłynniejszego dzieła Haška *Przygody dobrego wojaka Szwejka podczas wojny światowej* w dziesięciu językach. Pomnik ma 2,65 m wysokości, a swoją nazwą (Hlava XXII.) nawiązuje do antywojennej powieści Josepha Hellera (1923-1999). Podobnie jak w przypadku trzech płaskorzeźb w kamieniołomach jego autorem jest rzeźbiarz Radomír Dvořák, a patronem wnuk Jaroslava Haška, Richard.

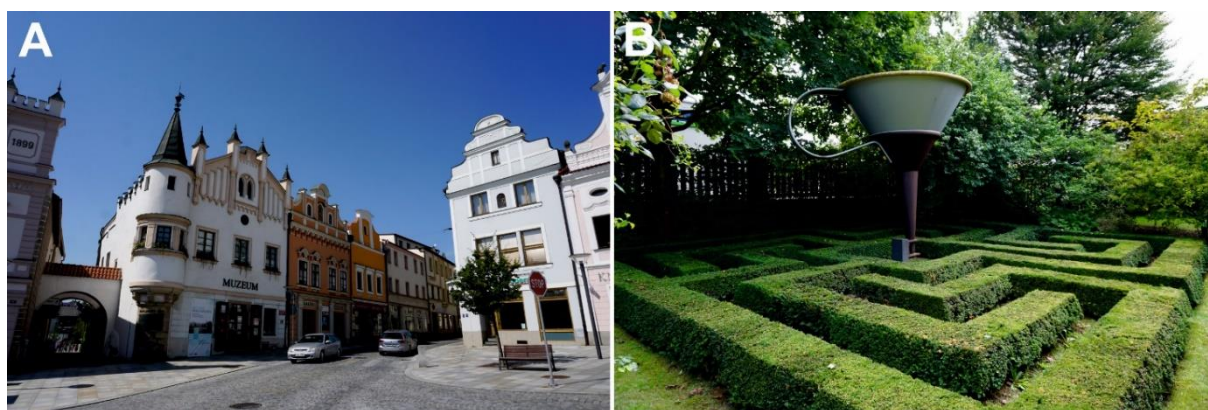
Izba poświęcona Haškowi znajduje się także na zamku Lipnice, w budynku bramnym, przy czym bardziej upamiętnia postać niż zapewnia zwiedzającym jakieś szersze informacje. Dostępna jest w ramach regularnego zwiedzania warowni. Bardziej komercyjną formą nawiązania do pisarza są pensjonat i gospoda U České koruny (ryc. 7D), prowadzone przez potomków Haška – wnuka Richarda i prawnuka Martina. Dostępne są potrawy inspirowane twórczością Jaroslava Haška, piwo Haškův Lipnický speciál oraz tematyczne pamiątki (np. kubki i książki). W dolinie Sázavy poza Lipnicami odwołania do Jaroslava Haška znajdują się jeszcze w miastach Světlá nad Sázavou (tablica pamiątkowa z 2008 roku na budynku dworca kolejowego upamiętniająca podróż Haška i malarza Jaroslava Panuški do Lipnic) i Ledec nad Sázavou (ulica) oraz we wsi Hrusice (wystawa w Izbie Pamięci Josefa Lady i jego córki Aleny – Josef Lada ilustrował książki do dobrego wojaku Szwejku).

Postać Jaroslava Haška eksponowana jest głównie w środkowej części doliny Sázavy, zaś dla wschodniej ważny jest Karel Havlíček Borovský (ur. 31 października 1821 roku w Borovej, zm. 29 lipca 1856 roku w Pradze), czeski dziennikarz, satyryk,

polityk i tłumacz, który miał duże znaczenie dla czeskiego odrodzenia narodowego. Uważany jest za twórcę czeskiego dziennikarstwa, satyry i krytyki literackiej [Forst 1993]. Urodził się jako Karel Havlíček w rodzinie kupieckiej w miejscowości Borová. Kilka lat później rodzina przeniosła się do ówczesnego Německého Brodu (od 1945 roku Havlíčkův Brod na cześć pisarza). W 1845 roku zwrócił na siebie uwagę krytyką przemówień patriotycznych (przede wszystkim krytyka dzieła Josefa Kajetána Tyla *Poslední Čech*). Od stycznia 1846 roku kierował „Pražskimi novinami”, gdzie publikował artykuły krytyczne wobec popularnego w Czechach romantycznego panslawizmu. W czasie rewolucji w 1848 roku był członkiem Komitetu Narodowego (czes. *Národní výbor*) i krótko austriackiej konstytuanty. Od wiosny 1848 roku wydawał własną gazetę „Národní noviny”, a po jej zakazaniu czasopismo „Slovan” (1850-1851). Niedługo po śmierci Havlíčka czescy patrioci zaczęli budować wokół jego osoby kult narodowego męczennika. Jego wczesnym przejawem była uroczysta pieśń patriotyczna *Spi, Havlíčku*. Śpiewano ją podczas pierwszej narodowej pielgrzymki do Borovej 19 sierpnia 1862 roku. W następnych latach odbywały się podobne pielgrzymki.

Pierwsze starania muzealników o upamiętnienie Karla Havlíčka przypadają na 1906 rok, gdy w ramach obchodów 50. rocznicy śmierci próbowało zorganizować wystawy w Pradze i Pardubicach. Bardziej znaczące przedsięwzięcie datuje się na 1909 rok, kiedy to miasto Německý Brod planowało urządzić w historycznym stylu dwa pokoje mieszkania w kamienicy Havlíčkův. Wystawa miała pokazywać Havlíčka jako męczennika. Miejscowe muzeum przyjęło na siebie rolę poszukiwacza i opiekuna dziedzictwa Havlíčka. Zaczęto zbierać pamiątki osobiste, meble, publikacje tematyczne oraz plakietki lub medale poświęcone Havlíčkowi, ale brak funduszy i nadejście I wojny światowej odłożyły ich prezentację w czasie. Muzeum w kamienicy Havlíčkův powstało dopiero w 1925 roku. Sześć lat później otwarto drugie muzeum biograficzne w domu rodzinnym pisarza w pobliskiej Borovej. Szczytowym okresem muzealnej działalności związanej z Havlíčkem były lata 1935 i 1936, kiedy odbyły się dwie duże wystawy z tysiącami eksponatów: pierwsza w Německým Brodzie, a druga w Letním Pałacu Królowej Anny w Pradze, częściej nazywanym Belwederem. Obie powszechnie promowane objął patronat prezydent Czechosłowacji. Havlíček został wówczas przedstawiony już w inny sposób – jako bohater narodowy i bojownik, który swoimi działaniami, wpływami i opiniami przyczynił się do niepodległości Czechosłowacji [Karel Havlíček Borovský b.r.w.].

W domu rodzinnym Karla Havlíčka Borovského we wsi Havlíčkova Borová (druga miejscowość, której nazwa czci omawianą postać) w 1931 roku uroczyście otwarto muzeum, w którym obecnie znajduje się stała ekspozycja poświęcona jego życiu i twórczości. Dom został zbudowany w 1818 roku przez ojca Karla, Matěja Havlíčka. Na budynku znajduje się płaskorzeźba ku czci pisarza, która została odsłonięta w 1862 roku, kiedy we wsi odbyły się pierwsze uroczystości jemu poświęcone. W 1971 roku miejsce to zostało uznane za narodowy zabytek kultury. Zwiedzanie izby możliwe jest z audioprzewodnikiem. Placówka posiada w swoich zasobach szereg autentycznych dokumentów z XIX i XX wieku. Ze względu na ich kruchość udostępnia się je w formie zdigitalizowanej [*Digitální archiv* b.r.w.]. W październiku 2022 roku powstała ścieżka dydaktyczna Karla Havlíčka Borovského, która rozpoczyna się w bliskiej odległości od jego miejsca urodzenia i prowadzi przez lokalizacje związane z jego osobą. Trasa ma charakter wirtualny i wędrowkę po niej ułatwia specjalna aplikacja. W centrum Havlíčkovej Borovej wznosi się pomnik omawianego pisarza, dzieło Josefa Strachovského (1850-1913) odsłonięte w 1901 roku.

Ryc. 8. Miejsca o potencjale dla rozwoju turystyki biograficznej w Havlíčkovie: A. Havlíkův dům, obecnie siedziba muzeum (z narożną wieżyczką; na prawo od niego Galeria Sztuki); B. instalacja symbolizująca centrum świata według Jary Cimrmana

Źródło: fot. autor (2022)

W Havlíčkovie z omawianą postacią związany jest budynek Havlíkův dům (ryc. 8A). Ta narożna kamienica z kamiennym wykuszem i wieżyczką stanowi dominantę górnej części rynku. Rodzina Havlíčkův była właścicielami domu od 1832 do 1880 roku, kiedy to owdowiała matka Karla Havlíčka sprzedała go Miejskiej Kasie Oszczędności. Sam Karel mieszkał w tym domu z żoną Julią i córką Zdenką przed deportacją do Brixen w 1851 roku. Obecnie budynek jest własnością miasta i mieści muzeum z wystawą „Karel Havlíček Borovský – życie i dziedzictwo” (czes. *Karel Havlíček Borovský – život a odkaz*) z osobistymi pamiątkami po pisarzu i jego

rodzinie. Na wschód od centrum miasta, w parku Budoucnost, znajduje się wysoki na 4,5 m posąg z brązu przedstawiający pisarza. Pomnik został odsłonięty 14 września 1924 roku, a jego autorem był rzeźbiarz Bohumil Kafka (1878-1942). Usunięto go w czasie okupacji hitlerowskiej, ale po wojnie wrócił na swoje miejsce bez uszkodzeń. W mieście Havlíčkowi poświęcona jest też jedna z ulic.

Arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg-Lotaryński d'Este (ur. 18 grudnia 1863 roku w Grazu, Austria, zm. 28 czerwca 1914 roku w Sarajewie, Bośnia) wydaje się być postacią, która ma duży potencjał dla turystyki (w tym biograficznej) w rejonie Benešova, czyli dla zachodniej części doliny Sázavy. Mieszkał bowiem w pałacu Konopiště, który właśnie jemu zawdzięcza swoją obecną formę. Był bratankiem cesarza Franciszka Józefa I (1830-1916). Po śmierci syna Franciszka Józefa I, arcyksięcia Rudolfa (1858-1889), a następnie brata cesarza Maksymiliana (1832-1867, cesarza Meksyku) oraz swojego ojca Karola Ludwika 19 maja 1896 roku stał się następcą tronu Austro-Węgier. W czerwcu 1914 roku Franciszek Ferdynand brał udział w manewrach armii austriackiej w Bośni, 28 czerwca 1914 roku wraz z żoną Zofią von Chotek (1868-1914) padł ofiarą zamachu dokonanego przez serbskiego anarchistę Gavrila Principe (1894-1918) w Sarajewie. Miesiąc po zamachu austriacki cesarz Franciszek Józef I wypowiedział wojnę Serbii, co ostatecznie spowodowało wybuch I wojny światowej. Franciszek Ferdynand d'Este zakupił pałac Konopiště wraz z całym majątkiem w 1887 roku od Lobkoviców. Arcyksiążę kazał przebudować pałac w stylu historyzmu, a jego okolice przekształcił w park krajobrazowy. Na terenie dawnego ogrodu barokowego założył Ogród Różany ze szklarniami [Otruba, Ptáček, Švorc 2007]. W zamku umieścił swoje bogate zbiory, które nabył zarówno w spadku po swoich włoskich przodkach, jak i w ramach własnej działalności kolekcjonerskiej. Na zamku arcyksiążę odbywał spotkania z ważnymi osobistościami życia politycznego Austro-Węgier i Niemiec. Podejmował m.in. cesarza Wilhelma II (1859-1941), z którym uzgadniał aspiracje dynastyczne i terytorialne obydwu mocarstw.

W pałacu Konopiště dostępne są cztery trasy zwiedzania, z których każda nawiązuje do postaci arcyksięcia. Wnętrza w ramach trasy „Prywatne pokoje rodziny Franciszka Ferdynanda d'Este” zostały zrekonstruowane według ówczesnej dokumentacji fotograficznej i spisów inwentarzowych, tak jak były wyposażone w czasach, gdy na zamku mieszkał arcyksiążę. Trasa zapewnia wgląd w życie arystokracji na przełomie XIX i XX wieku. Trasa w skrzydle północnym obejmuje m.in. kolekcję broni i zbroi arcyksięcia, która uznawana jest za jedną z najcenniejszych

w Europie Środkowej, bibliotekę, palarnię czy winię, która była nowością wprowadzoną przez Franciszka Ferdynanda podczas przebudowy pałacu. Trasa w skrzydle południowym prowadzi przez pokoje gościnne, ale zaczyna i kończy się w korytarzu z trofeami myśliwskimi arcyksięcia, który był zapalonym myśliwym (w swoim życiu upolował ponad 300 tys. zwierząt, co skrupulatnie notował). Temu zamięłowaniu arcyksięcia poświęcona jest czwarta trasa, podczas której można zobaczyć szereg eksponatów łowieckich wraz z egzotycznymi trofeami, kolekcję broni myśliwskiej, a celem narracji jest wprowadzeniem w tradycję łowiectwa w pałacu Konopiště. Franciszek Ferdynand d'Este kolekcjonował przedmioty związane ze św. Jerzym. Można je teraz zobaczyć w Muzeum św. Jerzego, które znajduje się w dawnej oranżerii pod południowym tarasem pałacu. Ta monotematyczna kolekcja nie ma swojego odpowiednika w Republice Czeskiej. Wystawa została nagrodzona prestiżową nagrodą EUROPA NOSTRA. Do zwiedzania dostępna jest też strzelnica i Ogród Różany ze szklarniami, założone około 1901 roku z inicjatywy arcyksięcia. Imię Franciszka Ferdynanda d'Este nosi ścieżka dydaktyczna na terenie pałacowego parku. Natomiast na dworcu kolejowym w Benešovie zachowała się luksusowa poczekalnia z końca XIX wieku, przeznaczona dla następcy tronu, który często podróżował koleją. Gościli w niej także cesarz Franciszek Józef I i cesarz niemiecki Wilhelm II.

Dolina Sázavy posiada potencjał do rozwoju turystyki biograficznej także w oparciu o dziedzictwo innych osób (tab. 1), przede wszystkim artystów (pisarzy, malarzy, muzyków), którzy tu się urodzili lub inspirowali się krajobrazami tego obszaru. Część postaci wiąże się z ruchem trampingowym (przede wszystkim Jaroslav Foglar i Jiří Wolker (1900-1924) [Bauer 2018; Mukařovský 1995; Tomeš 1999]), ewentualnie dolina była dla nich miejscem wypoczynku (Josef Lada i Alena Ladová). W przypadku rodziny Ladów potencjał jest na tyle znaczący (ze względu na popularność postaci w czeskiej kulturze i atrakcyjność miejsc z nimi związanych), że nie tylko powołano muzeum w Hrusicach, ale postaci stworzone przez Josefa Ladę (przede wszystkim kocur Mikeš) są wykorzystywane na tablicach informacyjnych i w materiałach promocyjnych jako przewodnicy po regionie. Region na północ od doliny Sázavy, między Říčany na północy, Velkými Popovicami na zachodzie, Stříbrną Skalicą na wschodzie i Hvězdonicami na południu określany i promowany jest jako Ladův kraj [np. Tůmová 2021]. W Hrusicach znajduje się pomnik kocura Mikeša. Warto również zwrócić uwagę na miejsce związane z fikcyjnym czeskim bohaterem –

Jarą Cimrmanem [Kołodziejczyk 2018; Laudin 2013, 2016; Smith 2007; Szczygieł 2011], który miał wyznaczyć środek Europy w Havlíčkův Brodzie (ryc. 8B).

Tab. 1. Potencjał do rozwoju turystyki biograficznej w dolinie Sázavy

Lokalizacja	Związek z ważnymi postaciami
Kamenný Přívoz	Miejsce pochodzenia Jana Morávka (1888–1958), pisarza, który akcję swoich powieści często osadzał w regionie Posázaví. We wsi tablica pamiątkowa i panele dydaktyczne dotyczące tej postaci.
Lešany	W Muzeum Techniki Wojskowej znajduje się czołg pomalowany na różowo, jedna z pierwszych prac kontrowersyjnego czeskiego rzeźbiarza Davida Černego (ur. 1967).
Hrusice	Miejsce letniego wypoczynku Josefa Lady (1887–1957), czeskiego malarza, rysownika, karykaturzysty, ilustratora i bajkopisarza, znanego przede wszystkim jako twórca ilustracji do Przygód dobrego wojaka Szwejka i autor przygód kocura Mikeša. Przebywała tu także jego córka Alena Ladová (1925–1992), czeska malarka i ilustratorka. W miejscowości izba pamięci poświęcona obu postaciom, umieszczona w domu, w którym spędzali wakacje.
Ostředek	Miejsce narodzin Svatopluka Čecha (1846–1908), czeskiego pisarza, poety i dziennikarza. Izba pamięci jemu poświęcona.
Sázava	Klasztor z lat 30. XI w., którego pierwszym opatem był św. Prokop (zm. 1053). Jaskinia, w której św. Prokop miał mieszkać jako pustelnik. W okolicy lokalne miejsce pielgrzymkowe poświęcone św. Prokopowi. Miejsce narodzin Jiří Voskovca (1905–1981), czesko-amerykańskiego aktora i pisarza. Na placu przed urzędem miejskim tablica upamiętniająca jego i Jana Wericha, z którym współpracował. Plac ten nosi imię obu postaci. Miejsce narodzin Otomara Korbelára (1899–1976), czeskiego aktora teatralnego i filmowego. Na jednym z budynków w historycznym centrum tablica pamiątkowa.
Otryby	Na cmentarzu grób Aloisa Musila (1869–1944), morawskiego księdza katolickiego, biblisty, geografa, orientalisty i podróżnika.
Všebořice, Fibichova Myslívna	Miejsce narodzin kompozytora Zdenka Fibicha (1850–1900), jednego z członków czeskiej szkoły narodowej. Pierwotne zabudowania zameczku myśliwskiego nie zachowały się, obecne, w stylu secesyjnym, pochodzą z 1911 r. Tablica pamiątkowa we wsi.
Ledeč nad Sázavou, Sluneční zatoka	Miejsce obozów skautowskich organizowanych przez Jaroslava Foglara (1907–1999), popularyzatora ruchu skautowskiego i autora książek dla dzieci.
Stvořidla	Przełomowy odcinek doliny Sázavy, który był inspiracją dla wielu malarzy (m.in. J. Panuška, J. Rambousek, O. Štáfl, Fr. A. Jelínek).
Světlá nad Sázavou	Miejsce narodzin kompozytora Aloisa Jeleny (1801–1857). Poświęcona mu tablica pamiątkowa na budynku dawnego szpitala z 1578 r.
Kejžlice	W lesie miejsce obozów skautowskich, w których uczestniczył Jiří Wolker (1900–1924), czeski pisarz i przedstawiciel tzw. poezji proletariackiej.
Havlíčkův Brod	Miejsce urodzenia Otakara Štáfli (1884–1945), czeskiego taternika, malarza, grafika i ilustratora, założyciela Tatrzańskiego Cmentarza Symbolicznego pod Osterwą i męża taterniczki Vlasty Štáflovej. W latach 1928–1939 był wraz z Václavem Fišką współdzierżawcą Schroniska Popradzkiego. Jego działalność malarska miała miejsce głównie w Tatrach, w 1928 r. wydana została teka z jego 120 akwarelami tatrzańskimi. W Havlíčkův Brodzie znajduje się poświęcona mu izba pamięci. Miasto było miejscem narodzin lub działalności także szeregu innych postaci ważnych w skali regionu lub kraju [Významné osobnosti Havlíčkobrodská b.r.w.].

Lokalizacja	Związek z ważnymi postaciami
	Na południowy zachód od centrum w dostępnym dla zwiedzających ogrodzie prywatnego domu znajduje się instalacja w formie gigantycznego lejka, mająca symbolizować środek Europy wyznaczony przez fikcyjnego czeskiego bohatera Jarę Cimrmana (ryc. 8B).
Příbyslav	Pomnik husyckiego przywódcy Jana Žižki (ok. 1360–1424).
Žižkovo Pole	Mogiła Jana Žižki w miejscu, gdzie rzekomo zmarł 11 października 1424 r. Kopiec zbudowany według projektu Antonína Wiehla przez budowniczego Josefa Šupicha ma około 15 m wysokości, na szczycie znajduje się prawie dwumetrowy kielich – symbol czeskich husytów. Obok tablica informacyjna.
Havlíčková Borová	W muzeum Karla Havlíčka Borovského znajduje się ekspozycja poświęcona Josefowi Stránskiemu (1872–1936), czeskiemu dyrygentowi, kompozytorowi oraz marszandowi i kolekcjonerowi sztuki, który od 1911 r. działał w USA. Kolejna wystawa w tym samym miejscu poświęcona jest rzeźbiarzowi, malarzowi i ilustratorowi Viktorowi Dobrovolnému (1909–1987).
Žďár nad Sázavou	Miejsce narodzenia Františka Drdli (1868–1944), czeskiego skrzypka i kompozytora. Izba pamięci jemu poświęcona.
Krucemburk	W miejscowości znajduje się nagrobek Jana Zrzavego (1890–1977), a także poświęcona mu izba pamięci. Był to czeski malarz, grafik, ilustrator, scenograf i felietonista, ważna postać czeskiej plastyki, przedstawiciel rodzącej się na początku XX w. awangardy.
różne lokalizacje	Kilka obiektów w dolinie i okolicach było na przełomie XIX i XX w. restaurowanych (regotycyzowanych) według projektu Josefa Mockera (1835–1899): pałac Konopiště, kościół św. Jakuba i Filipa we wsi Chvojen koło Benešova, kościół w mieście Ledec nad Sázavou (głównie wieża). Mocker zasłynął przede wszystkim swoimi realizacjami w Pradze i restauracją zamku Karlštejn. Wszystkie jego realizacje w rejonie Pragi mają potencjał do stworzenia tematycznego szlaku kulturowego.

Uwagi: w tabeli pominięto miejsca związane z Jaroslavem Haškem, Karlem Havlíčkem Borovským i Franciszkiem Ferdynandem d'Este, które szerzej opisano w tekście.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Československo... 1982; Seznam b.r.w.; Tůmová 2021; badań terenowych oraz stron internetowych poszczególnych miejscowości

Turystyka związana z dziedzictwem techniki

Zabytki techniki są bardzo różnorodną grupą, co znajduje odzwierciedlenie w ofercie turystycznej doliny Sázavy. Zinventaryzowane 23 obiekty możemy podzielić na kilka grup, które wydają się odpowiadać popularności różnych form turystyki związanej z dziedzictwem technicznym w Republice Czeskiej⁷. Po pierwsze wyróżniają się relikty górnictwa złota, które rozwijało się z różnym natężeniem już od średniowiecza w dolnej części doliny, z pewną intensyfikacją w XVIII wieku. Dzięki działalności lokalnego muzeum w Jílovem u Prahy oraz stowarzyszenia udostępniono do zwiedzania cztery kopalnie, a dodatkowo wspomniana placówka oferuje wystawę na ten temat. Można powiedzieć, że ta część doliny specjalizuje się w tematyce górniczej,

⁷ Turystykę związaną z dziedzictwem technicznym, w tym turystykę industrialną, omawiali Jędrusiak [2011], Lisowska [2016] czy Xie [2006]. Turystykę motoryzacyjną zdefiniowali Michnicka i Kołodziejczyk [2021], przedstawiając nieco inne ujęcie niż Cudny [2018] oraz Cudny i Jolliffe [2019].

na co składają się także ścieżki dydaktyczne i tablice rozstawione przy różnych reliktach. Inne typy zabytków techniki w dolinie Sázavy nie cechują się już takim skupieniem przestrzennym. W ostatnich latach na popularności w Republice Czeskiej zyskuje turystyka motoryzacyjna [Kołodziejczyk, Michnicka 2021], co wyraża się w tworzonych głównie przez stowarzyszenia i osoby prywatne muzeach [Michnicka, Kołodziejczyk 2022]. Na badanym terenie znajdują się trzy takie placówki, z czego na wyróżnienie zasługuje Muzeum Samochodów Škoda (*Automuzeum Svět Škodovek*) we wsi Mrač niedaleko Benešova. Jest to jedna z największych prywatnych kolekcji samochodów marki Škoda na świecie. Wśród eksponatów znajdują się oryginalne samochody wyścigowe, unikalne samochody prototypowe oraz pojazdy specjalnie przygotowane dla czechosłowackiego rządu. Muzeum zostało otwarte w 2021 roku i – dzięki znacznym nakładom finansowym – odznacza się nowoczesną i atrakcyjną ekspozycją oraz szeroką ofertą dodatkową (kawiarnia, sale konferencyjne, oferta dla dzieci). Duże (ponad 200 motocykli), choć tradycyjne w formie jest Muzeum Motocykli w Benešovie, które korzysta z sąsiedztwa pałacu Konopiště (znajduje się przy głównym parkingu obsługującym zabytek). Prowadzi je stowarzyszenie, które utrzymuje jeszcze jedno muzeum poza doliną Sázavy. Na tym tle znacznie skromniejsze po względem powierzchni i oferty jest Małe Muzeum Techniki w Kácovie (ryc. 9C), którego właściciel samodzielnie zachował i wyremontował wszystkie oglądane pojazdy (pojedyncze samochody, głównie motocykle).

Ryc. 9. Wybrane walory związane z dziedzictwem techniki udostępnione dla ruchu turystycznego w dolinie Sázavy: A. Muzeum Powozów w Čerčanach – Vysokiej Lhocie; B. Centrum Sztuki Szklarskiej w Sázavie mieszczące się w zabytkowej hucie szkła; C. Małe Muzeum Techniki – prywatna placówka muzealna w Kácovie; D. średniowieczne podziemia pod centrum Světlej nad Sázavou

Źródło: fot. autor (2022)

Bardzo liczne w Republice Czeskiej są muzea strażackie, co można zaobserwować również w dolinie Sázavy. Funkcjonują tu trzy placówki dedykowane tej tematyce, z których największa znajduje się Příbyslaviu (15 sal w renesansowym pałacu z arkadowym dziedzińcem), a dodatkowo w dwóch innych obiektach tematyka ta występuje jako poboczna. Jednym z nich jest pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora, który jako jedyny przypisano do trzech kategorii turystyki kulturowej (także architektury ze względu na walory architektoniczne kompleksu oraz *art tourism* w związku z eksponowanymi tam dziełami sztuki). Pozostałe obiekty związane z dziedzictwem techniki trudno przyporządkować do większych grup. Spośród nich ze względu na ciekawą specjalizację wyróżniają się: muzeum powozów, siodeł i uprzęży w pałacu Vysoká Lhota (ryc. 9A), podziemia pod miastem Světlá nad Sázavou (ryc. 9D), których najstarsze części według przypuszczeń mogły zostać wykopane w XIII wieku, a ukończono je w XV wieku, oraz Muzeum Kuźnictwa Šlakhmír w dawnym młynie, który powstał w miejscu średniowiecznej kuźni. Ciekawą formą adaptacji obiektu przemysłowego jest Centrum Sztuki Szklarskiej w mieście Sázava (ryc. 9B).

W zabytkowej hucie szkła František przygotowano ekspozycję, która przedstawia przegląd rozwoju szklarstwa nowoczesnego w II połowie XX wieku. Organizowane są tam też kursy i warsztaty przeznaczone zarówno dla ekspertów, jak i szerokiej publiczności. Wśród obiektów technicznych znajdują się zarówno lepiej wyposażone, nowocześniejsze, prowadzone najczęściej przez władze samorządowe (np. wspomniane Centrum Sztuki Szklarskiej, a także ekspozycja „Pszczeli Świat” i Wodny Dom w Hulicach oraz Muzeum Wodniackie w Zruču nad Sázavou), jak i niewielkie, tradycyjne w formie, prowadzone przez pasjonatów, choć często o ciekawej tematyce (np. Muzeum Emalii w Netvořicach).

Turystyka związana z walorami kultury ludowej

Dolinę Sázavy można także uznać za obszar rozwoju turystyki etnicznej⁸, której celem jest poznanie odmiennych kultur i grup społecznych. Co prawda obiektów wpisujących się w te założenia na omawianym obszarze zbyt dużo nie ma (tylko cztery), ale dwa z nich zdecydowały, że postanowiono się temu zagadnieniu przyjrzeć dokładniej. Muzeum Strojów Ludowych (*Ostrov lidových krojů*) w Zbraslavicach – Ostrovie zostało otwarte w 2021 roku (razem z Muzeum Samochodów Škoda w wsi Mrač to najnowsze muzeum na badanym obszarze) i prezentuje największą prywatną kolekcję historycznej odzieży ludowej w Republice Czeskiej, odnosząc się do wszystkich regionów (Czechy, Morawy, Śląsk). Na wystawie znajdują się także stroje ludności niemieckojęzycznej na ziemiach czeskich, morawskich Chorwatów, Polaków i przykłady strojów słowackich. Prezentowane stroje są najczęściej przejawem kultury ludowej XIX wieku. Ekspozycję uzupełniają obiekty historyczne służące do przetwarzania surowców tekstylnych, przędzenia i tkactwa. Na wystawie można zobaczyć 260 kompletnych strojów ludowych (190 strojów damskich, 40 strojów męskich i 30 strojów dziecięcych). Łącznie prezentowanych jest prawie 4 000 eksponatów, w tym kolekcja 64 kapeluszy damskich, 300 damskich szalików, 100 par butów do kostiumów historycznych i 750 historycznych koronek. Zwiedzający znajdą tu także kolekcję chust, wstążki, guziki, lalki w strojach i inne dodatkowe przedmioty, decydujące o atmosferze muzeum. Ta prywatna placówka stawia sobie za cel

⁸ O pojęciu turystyki etnicznej, w tym niejednoznaczności terminu (m.in. utożsamianie z turystyką sentymentalną), pisali Lisocka-Jaegermann [2003] i Motyka [2016]. W literaturze zagranicznej pojęcie to zdefiniował m.in. Adams [1997] i Ishii [2012]. Natomiast kulturą ludową w kontekście waloru turystycznego zajmowali się: Bieńkowska-Gołasa i Nasiadka [2020], Mokras-Grabowska [2007; 2009a, 2009b; 2013; 2014], Widawski [2009], Wojciechowska i Kupis [2014], Woźniczko i Orłowski [2014] oraz Wrońska-Kiczor [2017].

zachowanie i ochronę zabytków kultury ludowej, podnoszenie świadomości społecznej w kontekście znaczenia szybko zanikającej kultury ludowej, ale także zwiększanie atrakcyjności turystycznej regionu.

O atrakcyjności Muzeum Strojów Ludowych decyduje nie tylko profesjonalnie przygotowana wystawa (raczej tradycyjna z formie, ale brak multimedii wpisuje się w prezentowaną tematykę), lecz także usytuowanie w odrestaurowanym kompleksie rezydencjonalnym. Tutejszy barokowy pałac powstał w latach 1758-1784 w wyniku przebudowy zamku, wzmiankowanego od 1580 roku. Późniejsze przebudowy nie zatępiły cech stylowych, choć pałac w XX wieku uległ znacznemu zniszczeniu. Do 2005 roku stan całego kompleksu był bardzo zły, zwłaszcza dwóch skrzydeł po południowej stronie podwórza, w których do połowy lat 90. trzymano bydło. Większość budynków gospodarczych była w ruinie. Na przełomie 2004 i 2005 roku cały teren został zakupiony przez prywatną firmę z zamiarem przeniesienia tu siedziby. W latach 2005-2008 miała miejsce szeroko zakrojona odbudowa, mająca na celu rekonstrukcję kompleksu w stylu barokowym z czasów Zygmunta Moravca, najważniejszego właściciela Ostrova w XVIII wieku. W pałacu obecnie dostępne są pokoje gościnne, natomiast za wadę całego zespołu pod względem turystycznym należy uznać brak bazy gastronomicznej (najbliższa znajduje się w oddalonym o 10 km Zruču nad Sázavou).

Drugim obiektem ważnym dla rozwoju turystyki etnicznej jest Muzeum Wiejskie Michalův Folwark (*Selské muzeum Michalův statek*) we wsi Pohled' (ryc. 10A). Gospodarstwo to stanowi przykład zagrody wiejskiej z okresu między końcem wojny trzydziestoletniej a zniesieniem niewolnictwa w Królestwie Czeskim, czyli z lat 1648-1848. Dzięki temu, że nie zostało przebudowane, ukazuje warunki życia i pracy oraz zwyczaje tamtych czasów. Rodzina Michal osiedliła się w tym majątku według zapisów w księgach majątku Svetelské już w 1591 roku. W latach 50. i 60. XX wieku cała gospodarcza część majątku była użytkowana przez miejscową spółdzielnię rolniczą, a budynek mieszkalny zaczął powoli niszczeć. Rodzina Michal posiadała gospodarstwo aż do 2000 roku. Ostatnim właścicielem w linii męskiej był Karel Michal, który zmarł w 1997 roku. Wieś Pohled' odkupiła cały budynek od jego córki i dzięki zaangażowaniu lokalnej społeczności rozpoczęto prace nad jego odbudową. W 2003 roku zespół Michalův Folwark wraz z przyległymi gruntami został uznany za zabytek kultury, a 1 sierpnia 2004 roku został oficjalnie otwarty dla zwiedzających. Z kolei 1.10.2014 roku cały kompleks został na mocy decyzji rządu uznany za narodowy zabytek kultury, co stawia go wśród najważniejszych atrakcji kulturowych Republiki Czeskiej. Pomimo

tę nadal jest utrzymywany przez mieszkańców wsi, którzy pełnią także rolę przewodników, dodając obiektowi autentyczności. W sąsiedniej gospodarce (także zabytkowej) można kupić pamiątki. W skali roku organizowanych jest kilka eventów, których celem jest przywołanie dawnych tradycji.

Ryc. 10. Wybrane obiekty w dolinie Sázavy wpisujące się w założenia turystyki etnicznej: A. Muzeum Wiejskie Michalův Folwark we wsi Pohleď; B. Chałupa Štáfla (*Štáflova chalupa*) w mieście Havlíčkův Brod

Źródło: fot. autor (2022)

Przykładem zachowanej architektury ludowej jest także Chałupa Štáfla (*Štáflova chalupa*) w Havlíčkův Brodzie (ryc. 10B). Najstarsze części budynku pochodzą z XVI wieku. Jego najcenniejszymi elementami są izba dymna, czarna kuchnia i strop na poddaszu. Zabytek został odnowiony w 1999 roku i obecnie służy jako antykwariat, w którym regularnie odbywają się różne wystawy. Ponadto do kultury ludowej w dolinie Sázavy odnoszą się w różnym zakresie muzea krajoznawcze, przy czym tylko Muzeum Wsi Pyšely posiada wyodrębniony dział.

Podsumowanie

Łącznie do dolinie Sázavy (w obrębie założonego obszaru badawczego) w 2022 roku zinwentaryzowano 67 udostępnionych do zwiedzania zabytków i muzeów [Kołodziejczyk 2023]. Spośród nich najwięcej należy uznać za atrakcyjne dla turystów interesujących się dziedzictwem techniki (23 obiekty, tab. 2, ryc. 11), przy czym grupa ta jest bardzo różnorodna i zawiera zarówno niewielkie placówki muzealne (np. Małe Muzeum Pożarnictwa w Drahňovicach i Muzeum Pożarnictwa w wsi Číhošť), jak i obiekty duże i nowoczesne (np. Muzeum Samochodów Škoda we wsi Mrač i Centrum Sztuki Szklarskiej w mieście Sázava). Pierwsza grupa przeważnie prowadzona jest przez stowarzyszenia lub lokalne społeczności, z kolei większe obiekty są samorządowe

albo prywatne. Druga kategoria atrakcji pod względem liczebności (22 obiekty) to te odpowiadające założeniom architektury. Wynika to ze znacznej liczby zabytków w dolinie, która ze względu na położenie w centralnej części Czech odgrywała dużą rolę w historii (m.in. zamki powstające na stromych wzniesieniach w zakolach Sázavy). Jednocześnie wpisuje się to w bardzo powszechną formę turystycznego wykorzystania Republiki Czeskiej, która słynie z licznych i bardzo dobrze zachowanych zabytków (zamków, pałaców, kościołów i klasztorów), bardzo często odpowiednio przystosowanych pod względem turystycznym [Kesner 2005; Kołodziejczyk 2016; Vystoupil, Šauer 2012, 2017].

Tab. 2. Obiekty udostępnione do zwiedzania w dolinie Sázavy (zabytki i muzea) wraz z przypisaniem do poszczególnych form turystyki kulturowej

Forma turystyki kulturowej	Udostępnione obiekty	Liczba udostępnionych obiektów
Architektura	Pałac Lešany; Zamek i Muzeum Miejskie Týnec nad Sázavou; Pałac Berchtold, Kunice – Vidovice; Pałac Vysoká Lhota i Muzeum Powozów (<i>Muzeum kočárů</i>), Čerčany – Vysoká Lhota; Pałac Konopiště, Benešov – Konopiště; Klasztor Sázava (<i>Sázavský klášter</i>), Sázava; Pałac Rataje nad Sázavou; Zamek Český Šternberk; Pałac Zruč nad Sázavou; Muzeum Strojów Ludowych (<i>Ostrov lidových kroužků</i>), Zbraslavice – Ostrov; Zamek Ledec nad Sázavou; Średniowieczne podziemia (<i>Středověké podzemí</i>), Světlá nad Sázavou; Pałac Světlá nad Sázavou; Muzeum Wiejskie Michalův Folwark (<i>Selské muzeum Michalův statek</i>), Pohled; Zamek Lipnice, Lipnice nad Sázavou; Wieża kościoła pw. Wniebowzięcia MNP, Havlíčkův Brod; Muzeum Pożarnictwa (<i>Hasičské muzeum</i>), Příbyslav; Wieża przy kościele św. Jana Chrzciciela, Příbyslav; Zamek Žďár nad Sázavou i Muzeum Regionalne, Žďár nad Sázavou; Wieża kościoła św. Prokopa, Žďár nad Sázavou; Pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora; Pielgrzymkowy kościół św. Jana Nepomucena na Zielonej Górze (<i>Poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře</i>), Žďár nad Sázavou – Zelená hora	22

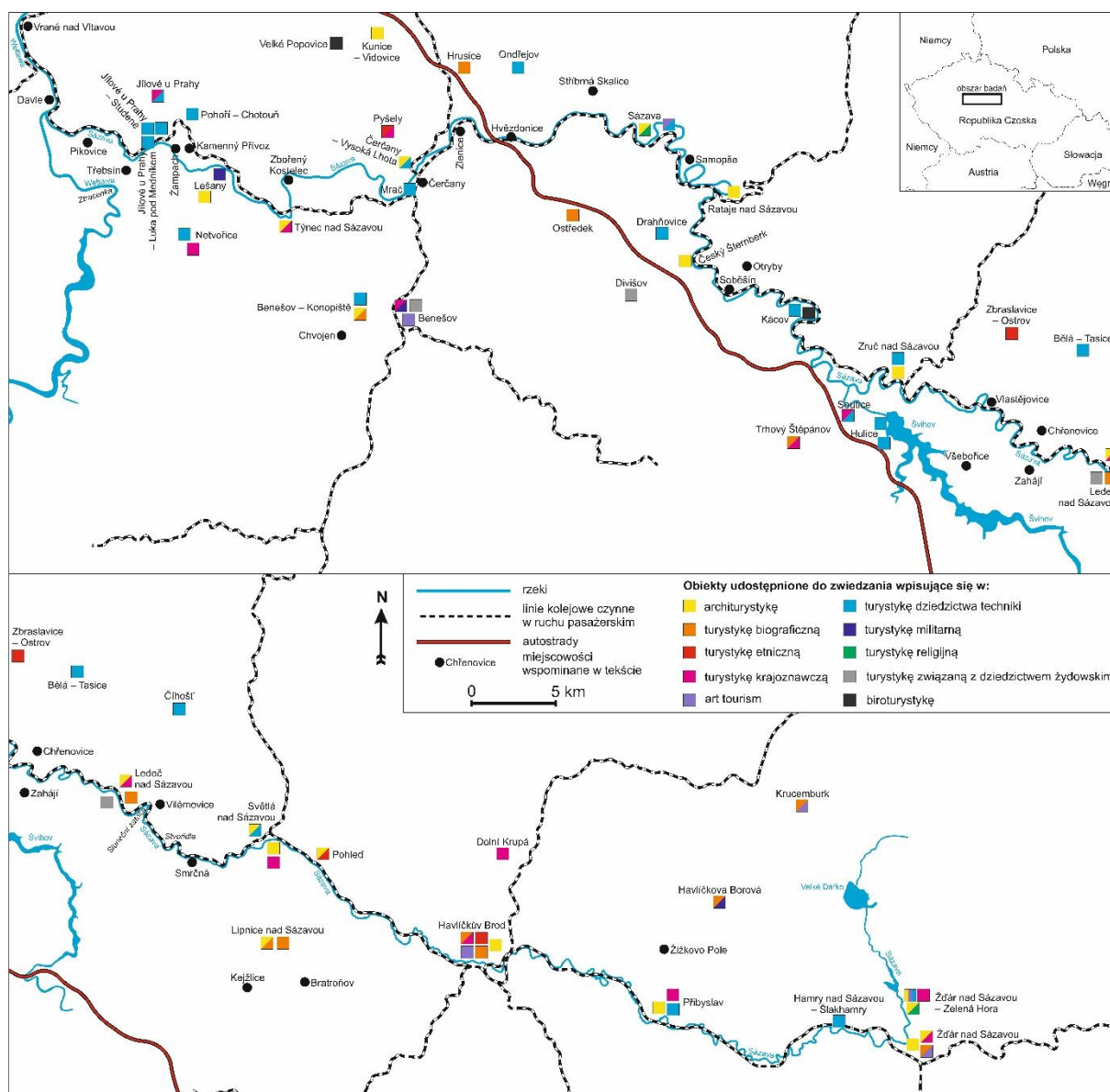
Forma turystyki kulturowej	Udostępnione obiekty	Liczba udostępnionych obiektów
Turystyka biograficzna	Pałac Konopiště, Benešov – Konopiště; Izba Pamięci Josefa Lady i jego córki Aleny (<i>Památník Josefa Lady a jeho dcery Aleny</i>), Hrusice; Izba Pamięci Svatopluka Čecha (<i>Památník Svatopluka Čecha</i>), Ostředeck; Muzeum Štěpánovska, Trhový Štěpánov; Muzeum Jaroslava Foglara, Ledec nad Sázavou; Zamek Lipnice, Lipnice nad Sázavou; Izba Pamięci Jaroslava Haška, Lipnice nad Sázavou; Muzeum Vysočiny, Havlíčkův Brod; Izba Pamięci Otakara Štáfla (<i>Štáflova bašta</i>), Havlíčkův Brod; Dom rodzinny Karla Havlíčka Borovského (<i>Rodný dům Karla Havlíčka Borovského</i>), Havlíčkova Borová; Izba pamiątkowa Františka Drdly (<i>Pamětní síň Františka Drdly</i>), Žďár nad Sázavou; Izba pamięci Jana Zrzavého (<i>Pamětní síň Jana Zrzavého</i>), Krušovice	12
Turystyka etniczna	Muzeum Wsi Pyšely (<i>Pyšelské muzeum</i>), Pyšely; Muzeum Strojów Ludowych (<i>Ostrov lidových strojů</i>), Zbraslavice – Ostrov; Muzeum Wiejskie Michalův Folwark (<i>Selské muzeum Michalův statek</i>), Pohled; Chałupa Štáfla (<i>Štáflova chalupa</i>), Havlíčkův Brod	4
Turystyka krajoznawcza (w ogólnym ujęciu poznawania regionu)	Muzeum Regionalne, Jílové u Prahy; Muzeum Miejskie, Netvořice; Zamek i Muzeum Miejskie Týnec nad Sázavou; Muzeum Wsi Pyšely (<i>Pyšelské muzeum</i>), Pyšely; Muzeum Regionu Podblanicko (<i>Muzeum Podblanicka</i>), Benešov; Muzeum Štěpánovska, Trhový Štěpánov; Muzeum Soutice; Zamek Ledec nad Sázavou; Muzeum Světelska, Světlá nad Sázavou; Muzeum Vysočiny, Havlíčkův Brod; Pałac Dolní Krupá i Muzeum Krajoznawcze (<i>Vlastivědné muzeum</i>), Dolní Krupá; Muzeum Miejskie (<i>Městské muzeum</i>), Příbyslav; Zamek Žďár nad Sázavou i Muzeum Regionalne, Žďár nad Sázavou; Muzeum Nowej Generacji (<i>Muzeum nové generace</i>), Žďár nad Sázavou – Zelená hora	14
Art tourism	Muzeum Sztuki i Designu (<i>Muzeum umění a designu</i>), Benešov; Centrum Sztuki Szklarskiej (<i>Centrum sklářského umění</i>),	6

Forma turystyki kulturowej		Udostępnione obiekty	Liczba udostępnionych obiektów	
		Sázava; Galeria Sztuki, Havlíčkův Brod; Izba pamiątkowa Františka Drdly (<i>Pamětní síň Františka Drdly</i>), Žďár nad Sázavou; Pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora; Izba pamieci Jana Zrzavého (<i>Pamětní síň Jana Zrzavého</i>), Krucemburk		
Turystyka dziedzictwa techniki	turystyka motoryzacyjna	Muzeum Samochodów Škoda (<i>Automuzeum Svět Škodovek</i>), Mrač; Muzeum Motocykli, Benešov – Konopiště; Małe Muzeum Techniki (<i>Malé muzeum techniky</i>), Kácov	3	23
	technika strażacka	Małe Muzeum Pożarnictwa (<i>Malé hasičské muzeum</i>), Drahnovice; Muzeum Soutice; Muzeum Pożarnictwa (<i>Hasičské muzeum</i>), Číhošť; Muzeum Pożarnictwa (<i>Hasičské muzeum</i>), Příbyslav; Pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora	5	
	górnictwo	Sztolnia Wacław (<i>Štola Václav</i>), Jílové u Prahy – Luka pod Medníkem; Sztolnia św. Józefa (<i>Štola sv. Josefa</i>), Jílové u Prahy – Studené; Sztolnia św. Antoniego z Padwy (<i>Štola sv. Antonína Paduánského</i>), Jílové u Prahy – Studené; Muzeum Regionalne, Jílové u Prahy; Sztolnia Halíře (<i>Štola Halíře</i>), Pohoří – Chotouň	5	
	inne formy	Muzeum Emalii, Netvořice; Pałac Vysoká Lhota i Muzeum Powozów (<i>Muzeum kočárů</i>), Čerčany – Vysoká Lhota; Obserwatorium astronomiczne i Muzeum Astronomiczne Vojtěcha Šafaříka, Ondřejov; Centrum Sztuki Szklarskiej (<i>Centrum sklářského umění</i>), Sázava; Pszczeli Świat (<i>Včelí svět</i>), Hulice; Wodny Dom (<i>Vodní dům</i>), Hulice; Muzeum Wodniackie (<i>Vodácké muzeum</i>), Zruč nad Sázavou; Huta Szkła Jakub (<i>Huť Jakub</i>), Bělá – Tasice; Średniowieczne podziemia (<i>Středověké podzemí</i>), Světlá nad Sázavou; Muzeum Kuźnictwa Ślakhamr (Brdíčkův mlýn), Hamry nad Sázavou – Šlakhamry	10	
Turystyka militarna		Muzeum Techniki Wojskowej (<i>Vojenské technické muzeum</i>), Lešany; Muzeum Regionu Podblanicko (<i>Muzeum Podblanická</i>), Benešov; Dom rodzinny Karla Havlíčka Borovskiego (<i>Rodný dům Karla Havlíčka Borovského</i>), Havlíčkova Borová	3	

Forma turystyki kulturowej	Udostępnione obiekty	Liczba udostępnionych obiektów
Turystyka religijna	Klasztor Sázava (<i>Sázavský klášter</i>), Sázava; Pielgrzymkowy kościół św. Jana Nepomucena na Zielonej Górze (<i>Poutní kostel sv. Jana Nepomuckého na Zelené hoře</i>), Žďár nad Sázavou – Zelená hora	2
Turystyka związana z dziedzictwem żydowskim	Żydowska Izba Pamięci (<i>Židovský památník</i>), Benešov; Synagoga Divišov; Synagoga Ledec nad Sázavou	3
Bioturystyka	Browar Velké Popovice (<i>Pivovar Velké Popovice</i>); Browar Hubertus (<i>Pivovar Hubertus</i>), Kácov	2

Uwagi: niektóre obiekty przypisano do więcej niż jednej kategorii. Charakterystykę wymienionych obiektów zawiera tab. 1 w pracy Kołodziejczyka [2023].

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Seznam b.r.w.; Tůmová 2021; badań terenowych oraz stron internetowych poszczególnych obiektów

Ryc. 11. Rozmieszczenie przestrzenne obiektów udostępnionych do zwiedzania w dolinie Sázavy (zabytki i muzea) wraz z przypisaniem do poszczególnych form turystyki kulturowej

Źródło: opracowanie własne

Trzecią najliczniejszą kategorią (14 obiektów) są muzea o charakterze krajoznawczym, których celem jest dokumentowanie środowiska i historii okolicy – kompleksowo lub skupiając się na wybranych aspektach. Często są to obiekty niewielkie, ważniejsze chyba dla lokalnej społeczności niż turystów, o ograniczonych godzinach otwarcia (np. Muzeum Miejskie w Netvořicach, Muzeum Wsi Pyšely, Muzeum Štěpánovska w Trhovym Štěpánovie, muzeum we wsi Soutice, Muzeum Krajoznawcze w Dolní Krupie). Większych i prężniej działających placówek jest niewiele (Muzeum Regionálne w Jílovém u Prahy, Muzeum Miejskie w Týncu nad Sázavou, muzeum na zamku Ledec nad Sázavou, Muzeum Vysočiny w Havlíčkův

Brodzie, Muzeum Regionalne w Žďárze nad Sázavou), zaś jedynym w pełni nowoczesnym obiektem, wykorzystującym współczesne metody prezentacji i odwiedzanym przez licznych turystów jest Muzeum Nowej Generacji (*Muzeum nové generace*) w Žďárze nad Sázavou, powiązane funkcjonalnie z kompleksem pałacowym Zelená hora. Z powyższych względów – pomimo liczebności – obiektów o charakterze krajoznawczym nie uznano za kluczowe w kontekście obecnego rozwoju turystyki kulturowej w dolinie Sázavy i nie zostały szczegółowo opisywane powyżej. 12 obiektów udostępnionych do zwiedzania można przypisać do turystyki biograficznej, sześć to miejsca, gdzie można obcować ze sztuką (*art tourism*), cztery zaliczyć można do turystyki etnicznej, po trzy do militarnej i związanej z dziedzictwem żydowskim oraz po dwa do turystyki religijnej i biroturystyki (udostępnione do zwiedzania browary). W tabeli 2 do poszczególnych form turystyki kulturowej przypisano 89 obiektów, czyli więcej niż liczba zainwentaryzowanych zabytków udostępnionych do zwiedzania i muzeów. Wynika to z tego, że część miejsc została przypisana do dwóch kategorii, zaś jeden (pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora) aż do trzech (ryc. 11).

Rozwój architektury w dolinie Sázavy wyraża się w udostępnianiu dla ruchu turystycznego licznych zamków i pałaców. Z każdym rokiem liczba atrakcji się zwiększa. Na początku lat 90. XX wieku zwiedzać można było tu tylko pojedyncze rezydencje, natomiast obecnie jest to kilkadziesiąt obiektów udostępnionych na różne sposoby. Pod względem zakresu i różnorodności oferta obiektów państwowych, samorządowych i prywatnych jest porównywalna. Za najatrakcyjniejsze obiekty państwowe można uznać pałac Konopiště i zamek Lipnice, spośród obiektów samorządowych zamek Ledec nad Sázavou i pałac Zruč nad Sázavou, zaś prywatnych – zamek Český Šternberk i pałac Žďár nad Sázavou – Zelená hora. Oczywiście duże znaczenie ma też kościół św. Jana Nepomucena na Zielonej Górze, będący własnością kościelną. Oferta z nim związana jest dość ograniczona ze względu na formę zabytku (zwiedzanie z przewodnikiem i bez, pamiątki), ale wpis na listę UNESCO powoduje, że jest licznie odwiedzany (oba zabytki Žďáru nad Sázavou – Zielonej hory zyskują na swoim sąsiedztwie).

Turystyka biograficzna, która w ostatnim czasie na omawianym obszarze nabrała dużego znaczenia, przybiera postać muzeów biograficznych oraz popularyzacji informacji i upamiętnień o postaciach żyjących w dolinie Sázavy lub w jakiś sposób z nią związanych. W tym przypadku najlepiej rozwinięty produkt wykorzystuje postać Jaroslava Haška, twórcy postaci dobrego wojaka Szwejka, choć z regionem związany

był tylko przez niecałe dwa lata życia przed śmiercią. Popularny jest też ilustrator książek o Szwejku, Josef Lada, który w okolicy wypoczywał. Znaczenie mają osoby związane z czeskim odrodzeniem narodowym (Karel Havlíček Borovský, Svatopluk Čech, Zdenek Fibich). Ważną postacią jest również arcyksiążę Franciszek Ferdynand Habsburg-Lotaryński d'Este, właściciel pałacu Konopiště, którego śmierć spowodowała wybuch I wojny światowej. Żadna z postaci nie jest jednak charakterystyczna dla całej doliny, co najwyżej dla jakiegoś jej fragmentu.

Turystyka industrialna w dolinie Sázavy rozwija się w ostatnim czasie przede wszystkim dzięki inicjatywom lokalnych społeczności, stowarzyszeń i osób prywatnych, które otaczają opieką wybrane zabytki techniki – zarówno nieruchome (np. kopalnie, dawne fabryki), jak i ruchome (przede wszystkim technika motoryzacyjna). W pierwszym przypadku są one przystosowywane do wejścia przez turystów, przy czym czasem wymaga to specjalnego przygotowania także z ich strony (np. strój). W drugim przypadku tworzone są muzea, bądź nowoczesne i dobrze zorganizowane (np. muzeum motoryzacyjne w Mraču), bądź tradycyjne w formie, gdzie kolekcja nie jest koniecznie opracowana zgodnie z zasadami muzealnictwa, ale atrakcją jest liczba i różnorodność eksponatów oraz niejednokrotnie to, że przewodnikami są osoby, które daną maszynę czy pojazd zabezpieczyły, uruchamiały i remontowały (np. niewielka placówka w Kácovie). Jako formę turystyki kulturowej, która rozwija się obecnie w dolinie Sázavy, można także uznać turystykę etniczną. Co prawda w jej założenia wpisują się tylko cztery obiekty, ale dwa z nich zyskują ostatnio na znaczeniu, wyróżniając się zakresem i formą oferty, a jeden został uznany za zabytek o znaczeniu ogólnonarodowym.

Na podstawie powyższej analizy można stwierdzić, że turystyka kulturowa obecnie wydaje się dominować w zakresie turystycznego wykorzystania doliny Sázavy, wypierając nieco wcześniejsze formy, związane bardziej z rekreacją – ruch trampingowy i skautowski oraz drugie domy. Warto jednak podkreślić, że są one nadal obecne na tym terenie (przede wszystkim budownictwo rekreacyjne, w znacznym stopniu kształtujące krajobraz wielu odcinków doliny), podobnie jak dawniej funkcjonowała tu także turystyka kulturowa, choć jej rola była na ogół niewielka (rosła jedynie w rejonach występowania znacznie większych zabytków i przy miastach odznaczających się wyższym poziomem rozwoju oferty kulturalnej). Ciekawe jest jednak to, że współcześnie dziedzictwo związane z ruchem trampingowym i skautowskim nabiera potencjału turystycznego i jest wykorzystywane przy tworzeniu

oferty dla turystyki kulturowej. Przykładem z jednej strony są upamiętnienia działaczy tego ruchu, co pozwala na rozwój turystyki biograficznej w tym zakresie, zaś z drugiej strony – wystawy muzealne i oferta dla dzieci (Jílové u Prahy – Muzeum Regionálne, Zruč nad Sázavou – Muzeum Vodniackie, Ledec nad Sázavou – Muzeum Jaroslava Foglara). Podobnie osadom pierwszych trampów czy najstarszym kompleksom drugich domów przypisywane są dziś walory zabytkowe, a tym samym krajoznawcze (przy czym ten aspekt nie był szerzej analizowany w artykule).

Bibliografia

- Adams K. M., 1997, *Ethnic Tourism and the Renegotiation of Tradition in Tana Toraja (Sulawesi, Indonesia)*, „Ethnology”, Vol. 36, No. 4, s. 309-320
- Bauer Z. (red.), 2018, *Klub zvědavých dětí, Jaroslav Foglar a Protektorát: čtenářské kluby, zakázaný skauting a Kuratorium pro výchovu mládeže*, Nakladatelství Zdeněk Bauer, Praha
- Berka M., 1992, *Posázavský pacifik*, NADAS, Praha
- Bičík I., 1996, *Statute and perspectives of secondary lodging in the surroundings of Prague*, „Acta Facultatis Rerum Naturalium Universitatis Comenianae: Geographia”, Vol. 37, s. 181-188
- Bičík I., 2001, *Postavení, změny a perspektivy druhého bydlení v Česku*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 25-41
- Bieńkowska-Gołasa W., Nasiadka D., 2020, *Kultura ludowa jako element promocji regionu kurpiowskiego*, „Turystyka i Rozwój Regionalny”, nr 13, s. 7-17
- Bursiewicz N., 2019, *Architurstyka (Turystyka architektoniczna): w poszukiwaniu „spektakularnych” obiektów*, „Turystyka Kulturowa”, nr 59, s. 7-26
- Československo: průvodce, 1982, Olympia, Praha
- Chang T. C., 2010, *Bungalows, mansions and shophouses: Encounters in architourism*, „Geoforum”, Vol. 41, No. 6, s. 963-971
- Cudny W., 2018, *Car tourism*, Springer International Publishing AG, Cham
- Cudny W., Jolliffe J., 2019, *Car tourism – conceptualization and research advancement*, „Geografický časopis/Geographical Journal”, Vol. 71. No. 4, s. 319-340
- Duda-Seifert M., 2015, *Kryteria oceny atrakcyjności turystycznej obiektów architektury w świetle literatury*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, s. 74-87
- Durdík T., 2002, *Ilustrovaná encyklopedie českých hradů*, Libri, Praha
- Elbl P., 2006, *Cisterciácký klášter ve Žďáru nad Sázavou – Fons Mariae Virginis*, [w:] M. Pojzl (red.), *Cisterciáci na Moravě: sborník k 800. výročí příchodu cisterciáků na Moravu a počátek Velehradu*, Univerzita Palackého v Olomouci, Olomouc, s. 143-164
- Feio A., Guedes M. C., 2013, *Architecture, tourism and sustainable development for the Douro region*, „Renewable Energy”, Vol. 49, s. 72-76
- Fialová D., Vágner J. (red.), 2001, *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha
- Fialová D., Vágner J., 2009, *Sociogeografické aspekty druhého bydlení a jejich regionální diferenciace (na příkladu Česka)*, „Geografický časopis”, 61, s. 89-110
- Forst V. i in., 1993, *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*, t. 2/I: H–J, Academia, Praha

- Gardavský V., 1969, *Recreational hinterland of a city taking Prague as an example*, „Acta Universitatis Carolinae: Geographica”, 1, s. 3–29
- Gazda G., 2000, *Słownik europejskich kierunków i grup literackich XX wieku*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa
- Havrlant J., 2007, *Współczesne trendy w rozwoju funkcji turystyczno-rekreacyjnej Beskidów Czeskich*, [w:] W. Kurek, M. Mika (red.), *Studia nad turystyką: tradycje, stan obecny i perspektywy badawcze*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 281–288
- Horyna M., 1998, *J. B. Santini-Aichel – Život a dílo*, Karolinum, Praha
- Hurikán B., 1990, *Dějiny trampingu*, Novinář, Praha
- Ishii K., 2012, *The impact of ethnic tourism on hill tribes in Thailand*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 39, No. 1, s. 290–310
- Jędrusiak T., 2010, *Architektura sakralna bahá'itów, najmłodszej religii świata celem turystyki kulturowej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 10, s. 4–20
- Jędrusiak T., 2011, *Turystyka kulturowa w obiektach przemysłowych – zagadnienia ogólne*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, s. 17–34
- Joura L., 1944, *Příspěvek ke studiu sídelních poměrů ve středním Povltaví a přilehlých oblastech*, „Věstník Královské české společnosti nauk, tř. pro filosofii, historii a filologii”, No. 4, Praha
- Kesner L., 2005, *Marketing a management muzeí a památek*, Grada, Praha
- Kołodziejczyk K., 2016, *Jak to się robi w Republice Czeskiej? Trzy przykłady restauracji i turystycznego wykorzystania zabytkowych obiektów rezydencjonalnych*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 6–45
- Kołodziejczyk K., 2018, *Fenomen Járy Cimrmana w perspektywie turystycznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 6, s. 7–24
- Kołodziejczyk K., 2019, *Państwowe zabytki architektury udostępnione do zwiedzania w Republice Czeskiej – analiza funkcjonowania*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, s. 20–64
- Kołodziejczyk K., 2021a, *Dolina środkowej i dolnej Berounki (Republika Czeska) wraz z otoczeniem jako szczególny obszar rozwoju turystyki podmiejskiej*, [w:] A. Rozenkiewicz (red.), *Wybrane aspekty współczesnej turystyki*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego, Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, s. 165–204
- Kołodziejczyk K., 2021b, *Postać Tomáša G. Masaryka w ofercie turystycznej Republiki Czeskiej – niewykorzystany potencjał?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 104–147
- Kołodziejczyk K., 2022, *Dušan Jurkovič i jego dzieła w kontekście rozwoju produktu turystyki biograficznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 48–112
- Kołodziejczyk K., 2023, *Rozwój turystyki kulturowej w dolinie Sázavy (Republika Czeska)*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 31–77
- Kołodziejczyk K., Michnicka K., 2021, *Popularność turystyki motoryzacyjnej w świetle frekwencji w muzeach motoryzacji w Polsce i Republice Czeskiej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 2, s. 7–49
- Kubeš J., 2011, *Chatové oblasti České republiky*, „Geografický časopis”, 63, s. 53–68
- Laudin R., 2016, *Památná místa Járy Cimrmana*, Grada Publishing, Praha
- Lisocka-Jaegermann B., 2003, *Turystyka etniczna w Ameryce Łacińskiej: przegląd problematyki badawczej*, „Prace i Studia Geograficzne”, t. 32, s. 49–67
- Lisowska A., 2016, *Stara Kopalnia Centrum Nauki i Sztuki w Wałbrzychu – przykład rewitalizacji obiektów przemysłowych na cele kulturowe*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, s. 6–20
- Łopaciński K., 1990, *Podróże trampingowe*, Instytut Turystyki, Warszawa

- McLaren B., Lasansky D.M. (red.), 2004, *Architecture and Tourism: Perception, Performance and Place*, Berg, Oxford
- Michnicka K., Kołodziejczyk K., 2021, *Percepcja turystyki motoryzacyjnej i motywacje osób odwiedzających muzea motoryzacyjne i uczestników wydarzeń motoryzacyjnych*, „Prace Geograficzne”, nr 165, s. 69-89
- Michnicka K., Kołodziejczyk K., 2022, *Evaluation of automobile museums in Poland and Czechia*, „Turystyka Kulturowa”, nr 4, s. 128-159
- Mokras-Grabowska J., 2007, *Kultura ludowa w polskiej turystyce – autentyczność czy komercja?*, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – razem czy oddzielnie?*, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź, s. 257-274
- Mokras-Grabowska J., 2009a, *Wykorzystanie kultury ludowej w turystyce – nieuchronna komercjalizacja czy ostatnia deska ratunku?*, [w:] A. Stasiak (red.), *Kultura i turystyka – razem ale jak?*, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Łodzi, Łódź, s. 139-162
- Mokras-Grabowska J., 2009b, *Możliwości rozwoju turystyki kulturowej obszarów wiejskich w Polsce*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, s. 14-31
- Mokras-Grabowska J., 2013, *Zasoby kultury ludowej jako komponent przestrzeni turystycznej*, „Turyzm”, 23 (2), s. 47-53
- Mokras-Grabowska J., 2014, *Komercjalizacja kultury ludowej pod wpływem turystyki. Wybrane przykłady w Polsce*, [w:] S. Tanaś, J. Mokras-Grabowska (red.), *Od autentyczności do komercji – o doświadczeniu w turystyce*, *Warsztaty z Geografii Turyzmu*, t. 4, Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 207-223
- Motyka M., 2016, *Turystyka etniczna a turystyka sentymetalna*, „Przestrzeń Społeczna”, nr 1, s. 1-22
- Mukařovský J. (red.), 1995, *Dějiny české literatury. IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*, Victoria Publishing, Praha
- Otruba I., Ptáček J., Švorc L., 2007, *101 našich nejkrásnějších zahrad a parků*, Nakladatelství Pavel Dobrovský – BETA, Praha
- Pleva F., 2005, *Sázava milovaná*, Nová tiskárna Pelhřimov, Pelhřimov
- Powierska A., 2021, *Dziedzictwo naukowo-techniczne – media społecznościowe i promocyjny potencjał biografii. Przykład Muzeum Inżynierii Miejskiej w Krakowie*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, s. 161-179
- Procházka P., 2001, *Pohyb za rekreací v Česku*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 55-71
- Pytlík R., 2013, *Jaroslav Hašek: data, fakta, dokumenty*, Emporium, Praha
- Sedláček A., 2000, *Hrady, zámky a turze Království českého. Čáslavsko. Svazek XII*, Jiří Čížek – ViGo agency, Praha
- Specht J., 2014, *Architectural Tourism: Building for Urban Travel Destinations*, Springer Fachmedien, Wiesbaden
- Tomeš J. i in., 1999, *Český biografický slovník XX. století: III. díl: Q–Ž*, Paseka, Petr Meissner, Praha–Litomyšl
- Tůmová J., 2021, *Poznáváme Posázaví*, Posázaví o.p.s., destinační společnost turistické oblasti Posázaví, Postupice
- Tůmová J., Štědra M., 2022, *Město Sázava*, Posázaví o.p.s., destinační společnost turistické oblasti Posázaví, Postupice
- Vágner J., 2001, *Vývoj druhého bydlení v Česku*, [w:] D. Fialová, J. Vágner (red.), *Druhé bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha, s. 42-54

- Vágner J., Fialová D. (red.), 2004, *Regionální diferenciace druhého bydlení v Česku*, Univerzita Karlova, Přírodovědecká fakulta, katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha
- Vinklát P.D., 2004, *Kronika trampingu v Jizerských horách 1934-2004*, Impressum, Liberec
- Vystoupil J., 1988, *Rozvoj cestovního ruchu a rekreace v ČSSR a jeho územní organizace*, „Geografie”, 93, s. 210-230
- Vystoupil J., Šauer M., 2012, *Geography of tourism of the Czech Republic*, [w:] J. Wyrzykowski, K. Widawski (red.), *Geography of tourism of Central and Eastern Europe countries*, Institute of Geography and Regional Development, University of Wrocław, Wrocław, s. 103-139
- Vystoupil J., Šauer M., 2017, *Geography of tourism in the Czech Republic*, [w:] J. Wyrzykowski, K. Widawski (red.), *The Geography of Tourism of Central and Eastern European Countries*, Springer International Publishing, Cham, s. 149-188
- Widawski K., 2009, *Wpływ folkloru i tradycyjnej kultury ludowej na rozwój ruchu turystycznego na przykładzie Hiszpanii*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław
- Wiza A., 2014, *Backpacking w perspektywie odległych miejsc i kultur poznawanego świata oraz siebie*, „Turystyka Kulturowa”, nr 11, s. 39-52
- Wojciechowska J., Kupis W., 2014, *Pamiętki turystyczne regionu łowickiego inspirowane kulturą ludową*, „Folia Turistica”, t. 31, s. 105-125
- Woźniczko M., Orłowski D., 2014, *„Malowana wieś” Żalipie jako przejaw turystyki etnograficznej na Powiślu Dąbrowskim*, „Zarządzanie w Kulturze”, t. 15, nr 2, s. 181-197
- Wrońska-Kiczor J., 2017, *Tradycja i kultura ludowa Nowej Słupi jako istotny element atrakcyjności turystycznej regionu*, „Zeszyty Naukowe Turystyka i Rekreacja”, 20(2), s. 91-106
- Wyszowska I., 2008, *Turystyka biograficzna – istota, znaczenie, perspektywy*, „Turystyka Kulturowa”, nr 1, s. 22-33
- Wyszowska I., Hinc A., 2021, *Paweł Edmund Strzelecki (1797-1873) – dziedzictwo i pamięć w perspektywie turystyki biograficznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, s. 236-268
- Xie P.F., 2006, *Developing industrial heritage tourism: A case study of the proposed jeep museum in Toledo, Ohio*, „Tourism Management”, Vol. 27, no. 6, s. 1321-1330
- Ziarkowski D., 2011, *Zabytki a turystyka. Studium poświęcone historii naukowego i krajoznawczego poznawania Doliny Prądnika*, Proksenia, Kraków
- Ziarkowski D., 2012, *Turystyka i sztuka – wzajemne relacje z perspektywy semiotycznej*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 22-37

Źródła internetowe:

- Dějiny klastera*, b.r.w., [on-line:] <https://www.klaster-sazava.cz/cs/o-klasteru/dejiny-sazavskeho-klastera>, dostęp: 9.12.2022
- Digitální archiv*, b.r.w., [on-line:] <https://rodny-dum-karla-havlicka-borovskeho-archiv.webnode.cz/>, dostęp: 18.12.2022
- Edukační programy*, b.r.w., [on-line:] <https://zamekzdar.cz/vzdelavani/zamecka-akademie/edukacni-programy/>, dostęp: 9.12.2022
- Historie hradu*, 2015, [on-line:] <https://www.hrad-ledec.cz/cs/historie-hradu/>, dostęp: 15.12.2022
- Haškovy oslavy*, b.r.w., [on-line:] <https://www.muzeumhb.cz/objevujte/haskovy-oslavy/>, dostęp: 18.12.2022
- Historie plovárny*, b.r.w., [on-line:] <https://www.plovarna-senohraby.cz/page/historie>, dostęp: 12.10.2022

- Karel Havlíček Borovský, b.r.w., [on-line:] <https://www.muzeumhb.cz/objevujte/karel-havlicek-borovsky/>, dostęp: 18.12.2022
- Laudin R., 2013, *Nádraží, nábřeží i náměstí. Kde najdete nejhezčí stopy Járy Cimrmana*, [on-line:] [https://cestovani.idnes.cz/stopy-jary-cimrmana-oqj-/po-cesku.aspx?c=\[on-line:\]A130919_115050_po-cesku_skr](https://cestovani.idnes.cz/stopy-jary-cimrmana-oqj-/po-cesku.aspx?c=[on-line:]A130919_115050_po-cesku_skr), dostęp: 30.12.2022
- Muzeum nové generace, b.r.w., [on-line:] <https://zamekzdar.cz/zazitky/muzeum-nove-generace/>, dostęp: 9.12.2022
- Muzeum Od verpánku k Baťovi, b.r.w., [on-line:] <https://www.zamek-zruc.cz/muzeum-od-verpanku-k-batovi>, dostęp: 10.12.2022
- Poutní místo Sázavský klášter, b.r.w., [on-line:] <https://www.sazavskyklaster.cz/historie/>, dostęp: 9.12.2022
- Prohlídkové okruhy, 2015, [on-line:] <https://www.hrad-ledec.cz/cs/prohlidkove-okruhy.html>, dostup: 15.12.2022
- Rekonstrukce 2019–2021, b.r.w., [on-line:] <https://www.sazavskyklaster.cz/rekonstrukce-2019-2021/>, dostup: 9.12.2022
- Seznam, b.r.w., [on-line:] <https://mapy.cz/>, dostup: 30.11.2022
- Smith C. S., 2007, *Feeling Short of Real Heroes, Thus Fond of a Fake One*, „The New York Times”, 17.05, [on-line:] <https://www.nytimes.com/2007/05/17/world/europe/17pilsen.html?ref=craigssmith>, dostup: 7.10.2018
- Svatošova J., 2018, *V národním kole Zlatého erbu uspěly weby obce Myslibořice, cena patří I Krajské knihovně Vysočiny a zámekům ve Světlé na Sázavou a ve Žďáru nad Sázavou*, Kraj Vysočina, [on-line:] https://archiv.kr-vysocina.cz/vismo5/dokumenty2.asp?id_org=450008&id=4086643, dostup: 8.12.2023
- Szczygieł M., 2011, *Falszywa połędwica*, „Gazeta Wyborcza”, 5.01, [on-line:] http://wyborcza.pl/1,75248,8908148,Falszywa_poledwica.html, dostup: 7.10.2018
- Vodácké muzeum, b.r.w., [on-line:] <https://www.zamek-zruc.cz/vodacke-muzeum>, dostup: 12.10.2022
- Významné osobnosti Havlíčkobrodska, b.r.w., [on-line:] <https://www.muzeumhb.cz/objevujte/vyznamne-osobnosti-havlickobrodska/>, dostup: 18.12.2022
- Zámecký okruh, b.r.w., [on-line:] <https://www.zamek-zruc.cz/zamecky-okruh>, dostup: 10.12.2022
- Zažijte cestu, zažijte příběh!, b.r.w., [on-line:] <https://zamekzdar.cz/zazitky/>, dostup: 9.12.2022
- Žďár nad Sázavou (klášter), b.r.w., [on-line:] [https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%BD%C4%8F%C3%A1r_nad_S%C3%A1zavou_\(kl%C3%A1%C5%A1ter\)](https://cs.wikipedia.org/wiki/%C5%BD%C4%8F%C3%A1r_nad_S%C3%A1zavou_(kl%C3%A1%C5%A1ter)), dostup: 8.12.2023
- Zručský zámek ožívá, b.r.w., [on-line:] <https://www.zamek-zruc.cz/files/zrucsky-zamek-oziva-i-a-ii-etapa-rekonstrukce.pdf>, dostup: 10.12.2022

Directions of tourism development, with particular emphasis on cultural tourism, in the Sázava valley (Czech Republic)

Abstract

The Sázava valley is one of the axes of tourism development radiating from Prague. The aim of the work is to analyse changes in the field of tourism and recreation in this area, with particular emphasis on cultural tourism. Forms of tourist use of the valley were analysed – both traditional (tramping, second houses, leisure) and contemporary (various forms of cultural tourism). The valley and its surroundings within the equidistant range of 10 km from the river bed were assumed as the study area. A review of cultural tourist attractions of the area outlined in this way was made, taking into account monuments with interiors open to tourist traffic and museums. Each of these places was assigned to appropriate forms of cultural tourism. Moreover, on the basis of case studies, places where the offer has developed particularly in recent years have been described. Cultural tourism in the Sázava valley takes various forms, including architecture tourism, biographical tourism, industrial/technical heritage tourism, and ethnic tourism. However, traditional forms of tourist utilisation of the valley are still present, although their role is diminishing. What is important in this context, the settlements of first tramps or the oldest complexes of second houses are today ascribed historic values, and thus become sightseeing attractions.

Keywords: cultural tourism, architourism, biographical tourism, industrial tourism, ethnic tourism, Sázava valley, Czech Republic